

અવધૂતી મસ્તી

ભાગ-૨

વિવેચક :

જમિયતરામ નરભેરામ અધ્વર્યુ

પ્રકાશક :

શ્રી અવધૂતી સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ

તરફથી

રામજીભાઈ મણિભાઈ નાયક,

પાર કવિયું, શ્રીરંગ નિવાસ, નવસારી

પુનઃ પ્રકાશક :

શ્રીરંગ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,

મેડીકેર, ટાઉનહોલ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રકાશક :
શ્રીરંગ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,
મેડીકેર, ટાઉનહોલ પાસે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૧૧૦૦
એપ્રિલ - ૧૯૯૯

કિંમત :
ત્રણ પુસ્તકના સેટની રૂપિયા ૧૦૦/-

મુદ્રક :
મુકેશ પુરોહિત,
સૂર્યા ઓફસેટ,
આંબલીગામ, બોપલરોડ, જિ. અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮

अर्पण

स्व. मंगलभाई मोतीराम दवे

तथा

स्व. दिनेशभाई मंगलभाई दवेनी

पावनस्मृतिभां

નિવેદન

મનુષ્યાणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्नां वेत्ति तत्त्वतः ॥

ભા. - ૨

શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું : “હજારો મનુષ્યો આમ તેમ યત્ન કરતા જણાય છે. એમાંથી કોઈક જ આત્મસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. અને એવા સિદ્ધ-તત્ત્વ-પ્રાપ્તિ અર્થે યત્ન કરનારાઓમાં પણ મને તત્ત્વતઃ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જાણનારા તો કોક વિરલ હોય છે.”

શ્રી ભગવાનના આ શબ્દોના સંદર્ભમાં શ્રી અવધૂતના દર્શનાર્થે આવતી હજારો વ્યક્તિઓ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને શું જણાય ! કોક ‘બાપણ’ની દાદી પરથી એમના ત્યાગનું અનુમાન કરે છે. કોક એમની આંખોની તેજસ્વિતા તરફ આકર્ષાઈ એમના અંતરાનુભવનું ઊંડાણ માપવા મથે છે, કોક એમના લાકડી જોઈ મોહ પામે છે તો કોક એમની ઝડપી ચાલ જોઈ અંજાય છે. કેમ જાણે આ બધાં બાહ્ય ચિહ્નો અંતરના ઊંડાણનાં નિદર્શક ન હોય ! પણ આ બધી અનાત્મ શરીરની બાહ્ય ચેષ્ટાઓ અને વેષભૂષા ઉપરથી અંતરના તારનું માપ થોડું જ કાઢી શકાય ? બાહ્ય હાલચાલ કે વેષવિશિષ્ટતાનું અનુકરણ કે અનુસરણ કોઈયે કરી શકે, પણ એથી શ્રી અવધૂતની આધ્યાત્મિક-તાત્ત્વિક ઓળખ થતી નથી અને તેથી જ બાહ્ય દૃષ્ટિએ શ્રી અવધૂતને ઓળખવા મથનારાઓ અને દર્શને આવતા હજારોને માટે આટલાં વર્ષનો સહવાસ હોવા છતાં શ્રી અવધૂત એ અણઉકલ્યો કોયડો જ રહ્યો છે. એમને તત્ત્વતઃ ઓળખનારા થોડાક જ હશે. દરેક સાચા જ્ઞાની કે મહાન પુરુષોની આજ સ્થિતિ છે. તેમની તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોનારા હજારો હોય છે છતાં તેઓ ઘણું ખરું અણસમજ્યા અને ગેરસમજ્યા જ રહે છે. એમની સાચી ઓળખાણ ઘણા થોડાને જ થાય છે. કારણ બહુજનસમાજ બાહ્યનિષ્ઠજ હોય છે અને મહાપુરુષને પોતાના નનકડા સ્વદ્રષ્ટિરંજિત ગજથીજ માપવાનો યત્ન કરે છે. બાહ્ય ચેષ્ટાઓમાં અટવાતા અલ્પ મનુષ્યો તેથી જ સાચા સંતની કે કોઈ મહાપુરુષની અંતર ઓળખ કરી શકતા નથી અને તત્ત્વતઃ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. કેવળ આધિભૌતિક ઓળખથી આધ્યાત્મિક ઓળખ થતી નથી અને તેથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞાસ્ય કા માયા..... વગેરે સમાધિસ્થ કે બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિ વિષેના અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રી ભગવાને,

કોઈ પણ જાતની બોલચાલ કે વેચબૂધાના ગેરરસ્તે દોરવતા વર્ણન સિવાય ગીતાના બીજા અધ્યાયને અંતે

પ્રજ્ઞાતિ યદા કામાન્...

વગેરેથી શરૂઆત કરી

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્...

સુધી તેવા જ્ઞાનીઓના સમ્રાટની અંતઃસ્થ સ્થિતિનું જ વર્ણન કર્યું છે. શ્રી અવધૂતની પણ આવી જ આધ્યાત્મિક ઓળખાણ માટે આપણે એમના અનુભવના આત્મિક ઊંડાણમાંજ ડૂબકી મારવી રહી !

અવધૂતી મસ્તીમાં અત્ર સંકલિત પૂજ્ય શ્રી રંગ અવધૂતજીનાં સ્વયંસ્ફૂર્ત આ ગીતોમાં શ્રી અવધૂત આધિભૌતિક દૃષ્ટિએ નહીં પણ તાત્વિક-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઝળકી ઊઠે છે. અને એમના એ દર્શનની તાત્વિક ઝાંખી થાય તો જ એના પગલે પગલું મૂકીને આપણે આત્મકલ્યાણ સાધી શકીશું.

શ્રી અવધૂતની તાત્વિક દૃષ્ટિએ પિછાન થઈ શકે અને એ પ્રકાશમાં આપણે પણ આધ્યાત્મિક પથમાં નિર્ભયપણે ડગ માંડી શકીએ એવા વિશુદ્ધ હેતુથી જ આ ગ્રંથનું આલેખન થયું એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ ગ્રંથના એ હેતુએ વાચન-પરિશીલનથી બે પાંચ વ્યક્તિને પણ સાચું માર્ગદર્શન મળે તો પણ અમારો આ બહુકાંક્ષી અલ્પ પ્રયત્ન સફળ છે એ નિઃશંક છે.

નવસારી
શ્રી રંગનિવાસ
પારફળિયું
રંવનવમી
સંવત ૨૦૧૪

રામજીભાઈ મણિભાઈ નાયક
પ્રકાશક

પ્રકાશકનું નિવેદન

અવધૂતી મસ્તી

ભા.-૨

પરમ પૂજ્ય શ્રીરંગ અવધૂતજીએ ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને મરાઠીમાં મહત્વપૂર્ણ સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે. એમની જન્મ શતાબ્દિ પ્રસંગે એમના એ સાહિત્યમાંથી કંઈક પુનઃ પ્રકાશિત થાય એવી અંતરની અભિલાષા હતી. શતાબ્દિ વર્ષની ઉજવણી દરમિયાન અને એ પહેલાં નારેશ્વર દર્શન (બસયાત્રા દ્વારા), મીની નર્મદા પરિક્રમા, ચોવીસ કલાકની અખંડ પૂન, અમૃતચિંદુ - પૂ. ગુરુદેવનાં અમૃતવચનોનું પ્રકાશન, પૂ. સ્વામી તદ્દુપાનંદજીની બોધમાલિકા પરની જાહેર વ્યાખ્યાનમાળા, જન્મભૂમિ (ગોધરા)થી તપોભૂમિ (નારેશ્વર)ની પદયાત્રા, રક્તદાન શિબિર, અન્નદાન, વસ્ત્રદાન વગેરે કાર્યક્રમો થયા. ઈશકૃપા અને પૂ. બાપજીના આશીર્વાદથી એ તમામ કાર્યક્રમો સુપેરે પાર પડ્યા. પરંતુ બાપજીના અક્ષરદેહના પુનઃ પ્રકાશનનું સ્વપ્ન કાર્યાન્વિત ન થઈ શક્યું એનો વસવસો મનમાં રહી ગયો હતો. આજે મોડે મોડે પણ એ સ્વપ્ન સાકાર થઈ રહ્યું છે એનો હૈયે પરમ આનંદ છે. અક્ષરદેહના પ્રકાશનના પ્રથમ ચરણરૂપે અવધૂતી મસ્તી ભા.-૧, ૨, ૩. વાચકોના હાથમાં મૂકતાં આજે ઊંડા પરિતોષની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રંથત્રયની ઉપાદેયતા વિશે વિશેષ કંઈ કહેવાની અમારી પાત્રતા નથી. વિવેચકશ્રીએ એમના નિવેદનમાં એનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું જ છે. અમે તો નમ્રભાવે એટલું જ કહીશું કે પૂજ્ય બાપજીના જીવન અને વિચારના સ્વરસને સમજવાની ગુરુચાવી આ ગ્રંથોમાંથી સાંપડે છે. પૂજ્ય બાપજીનાં સાઠ ભજનોનું વિસ્તૃત અને વિદ્વતાપૂર્ણ ભાષ્ય આપીને સ્વ. પૂ. શ્રી જમિયતરામ નરભેરામ અધ્વર્યુએ વાચકો પર ભારે મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમના આ વિવેચન ગ્રંથોની દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશન પ્રસંગે એમનું ભાવપૂર્વક પુણ્ય સ્મરણ કરી એમના પ્રત્યે ઊંડા આદરની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

અવધૂતી મસ્તીના આવા આધ્યાત્મિક પાથેયરૂપ ત્રણ ગ્રંથોના પુનઃપ્રકાશનની મંજૂરી આપવા બદલ શ્રી અવધૂતી સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિનો આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત બીજી આવૃત્તિમાં આપજીના કેટલાક દુર્લભ ફોટાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. એ દુર્લભ ફોટાઓ સુલભ કરી આપવા બદલ પૂ. શ્રી. બાલ અવધૂતજીના અને એ ફોટાઓને અનુરૂપ ભજન-પંક્તિઓ શોધી આપવા બદલ પૂ. પ્રેમ અવધૂતજીનો ઋણી છું.

જેમની પ્રેરણા તથા મોત્સાહનને કારણે આ ગ્રંથોના પુનઃપ્રકાશનનું કામ હાથ ધરાયું તથા પ્રૂફ રીડીંગ અને પ્રકાશનને લગતાં અન્ય કામો પાછળના જેમના અથાક પરિશ્રમને કારણે આ કામ સમયસર સુપેરે પાર પાડ. શકાયું તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નિવૃત્ત અધ્યાપક આદરણીય શ્રી મગનભાઈ પટેલનો આભાર કયા શબ્દોમાં માનવો ? એમનું ઋણ બહુ ભારે છે.

મારા પ્રત્યેક જાહેર કામની જેમ આ કામમાં પણ શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ ઠક્કર તથા ગ્રાફિક તથા પેઈન્ટિંગ ક્ષેત્રે દિલ્હીની લલિતકળા એકેડમીએ વર્ષ '૯૯નો જેમને રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ એનાયત કર્યો તે શ્રી અરવિંદભાઈ પટેલની સેવાઓ ઉપલબ્ધ રહી છે. સમયસર કામ પૂરું કરવા અધ્યાપક શ્રી નરોત્તમભાઈ પટેલ તથા સંદેશના પ્રૂફ રીડર શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ ભટ્ટનો પણ પ્રૂફ રીડીંગમાં સહર્ષ સહકાર સાંપડ્યો છે. આ સૌ મિત્રોનો કૃત્યપૂર્વક આભારી છું.

અંતમાં અવધૂતી મસ્તીના ત્રણેય ગ્રંથો - પ્રિન્ટિંગ, બાઈન્ડિંગ, ગેટ-અપ એમ બધીય રીતે ઉત્તમ કલાના થાય એ અમારી અભિલાષાને ચરિતાર્થ કરી બતાવવા બદલ સૂર્યા ઓફસેટના શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી મુદ્રેશભાઈ પુરોહિતનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અવધૂતી મસ્તી ગ્રંથત્રય સર્વાંગ સુંદર બને એવા અમારા નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયત્નો છતાં અહીંતહીં ક્યાંકને ક્યાંક ત્રુટિઓ રહી ગઈ હશે એ માટે અમે વાચકોના ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. સુજ્ઞ વાચકોને અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે એ ત્રુટિઓ તરફ અમારું લેખિત ધ્યાન ખેંચે જેથી નવી આવૃત્તિ વેળાએ એ સુધારી શકાય.

- ડૉ. ઈન્દુભાઈ દવે

અવધૂતી-મસ્તી

ખંડ - ૨

અનુક્રમણિકા

ક્રમ		પાન
(૧૬)	મૂળ સંસારનું મૂઠ મન માંકડું	૧ થી ૨૯
(૧૭)	મનુવા, હરિ ભજના, હરિ ભજના	૩૦ થી ૪૯
(૧૮)	હું-મારું દુઃખ-મૂળ છે, તું-તારું સુખ-મૂળ	૫૦ થી ૬૨
(૧૯)	ભક્તિની મુક્તિ છે દાસી, ઓ લાલ !	૬૩ થી ૮૫
(૨૦)	વહાંકી બાત ન્યારી હૈ મેરે ભાઈ	૮૬ થી ૯૬
(૨૧)	દુનિયા આ મનનું મટકું રે, પામર પ્રાણી !	૯૭ થી ૧૧૨
(૨૨)	જહાંપે દેખું વહાંપે સાહેબ	૧૧૩ થી ૧૩૬
(૨૩)	ભણતર મોટું ભૂત, તપસી !	૧૩૭ થી ૧૪૩
(૨૪)	યહ ઘર નહિ તેરા નહિ તેરા	૧૪૪ થી ૧૪૭
(૨૫)	તનકી સુધી ન જિસકો, જનકી કહાં સે પ્યારે	૧૪૮ થી ૧૬૪
(૨૬)	કરના થા સો કર લીના	૧૬૫ થી ૨૦૩
(૨૭)	તમારે ન હમારે ના કશો સંબંધ છે મૂળે	૨૦૪ થી ૨૩૧
(૨૮)	એક અગોચર બ્રહ્મ પ્રકાશો	૨૩૨ થી ૨૪૮
(૨૯)	આ ગયા મુકામ અસલી, બાબા	૨૪૯ થી ૨૭૯
(૩૦)	મનકો બિન માટે ગોસાઈ	૨૮૦ થી ૨૯૬
(૩૧)	નિરંજન પદ તો મુખસે ન બહ્યો જાય	૨૯૭ થી ૩૧૨
(૩૨)	તોડી દિવાલો મહેલની, બેઠા થઈ મેદાનમાં	૩૧૩ થી ૩૩૫
(૩૩)	રે મન ! મસ્ત સદા દિલ રહના	૩૩૬ થી ૩૫૧
(૩૪)	મન મરજીવા ! છે મોતી અમુલ્ય અંક	૩૫૨ થી ૩૬૦
(૩૫)	હમારા અસ્થાન મરઘટઘાટ	૩૬૧ થી ૩૭૨

કોઈ ફૂલોં ઉછાલે, યા ખૂતિયોંસે મારે
નિંદા સ્તુતિ સદા લી બેઠે હેં મસ્ત પ્યારે !

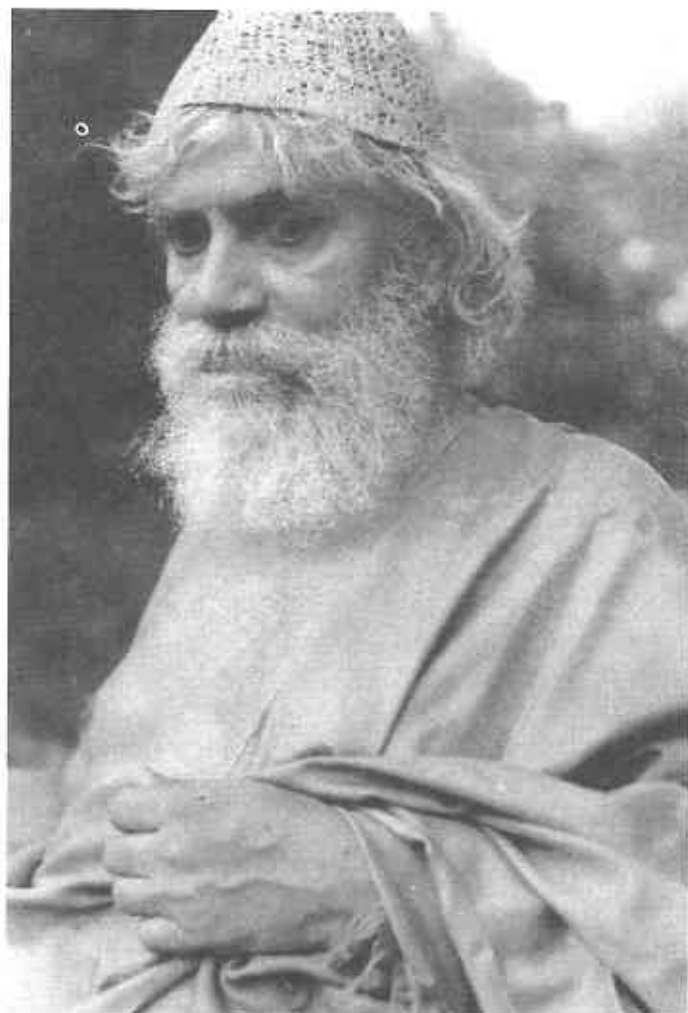
धृति भेयरी करी नामरूप विसरी,
रंग रंगे हरि को समाये.

મસ્કે અમૃત હોના સાંઘ,
બ્રુવત્ સમાધિ લેના;
અનહદ બંસી મધુર બજાના,
અનલહક્ક મુખ ગાના!

વહાં કી બાત બ્યારી હૈ, મેરે ભાઈ;
જો જાને સો મૂક હો જાવે !

કરના થા સો કર લીના

અબ ના કરના ના ભરના હે;

જો પાના થા સો પા લીના !

અબ ના પાના ના ખોના હે !

દેહતરંગ ન ઊઠે દિલમે,
હિલે ન આતમ જ્યોતિ.

ॐ

॥ श्री दत्तः प्रसन्नोऽस्तु ॥

अवधूती भस्ती

(१६)

- मूण संसारजुं मूढ मन मांकुं,
विषयवृक्षे लगे स्वेर धेलुं;
ना ठरे ओक पल, ओकधी अन्य पर,
दोऽतुं दिवस ने सत भेलुं. - टेक.
- अद्रि कर पर धरे, अग्नि शोधन करे,
अग्निज्वाला गणे सिद्ध कोर्छे;
आत्ममंडल ठीडे, आय अमृत करे,
राज चिंतामणि रत्न सोर्छे. - मूण. (१)
- केसरी कंठ कोर्छे घंट जठ भांधतुं,
नागने नाथ घाले मटारी;
स्तेल छे भेल सहु ओह जाळगरी,
मनडरिबंधने सर्व छारी ! - मूण. (२)
- भक्त गजराजना दंत छवतां सडे,
मकरनी दाढयी काढे भोनी;
अल्प मन आगणे दान सीजे नडि,
लखलखानी भति त्यांछ रोती ! - मूण. (३)
- छठ अने राजथी मंत्रलयसाजथी,
व्रतजपादि बडी कोर्छे भयतुं;
तीव्र उपोषणे ईन्द्रियो मधी घणी,
साधना इरी इरी कोर्छे करतुं ! - मूण. (४)

अवधूती भस्ती

भा. - २

અવધૂતી મસ્તી

ભા. - ૨

ધ્યાન—અભ્યાસથી વિરતિ—અસિધારથી,
નાદસંધાનથી સુરતી જોડે;

ગુરુતણી સેવથી ઈશની મ્હેરથી,
મન તણાં મૂળ તો તેહ તોડે ! - મૂળ. (પ)

ઊર્મિ ઉઠે જરી બ્રહ્મસાગર મહીં;
ફેલતાં ફેલતાં નષ્ટ થાયે !

વૃત્તિ ખેચરી કરી નામરૂપ વિસરી,
રંગ રંગે હરિકો સમાએ ! ! - મૂળ. (દ)

મનની પ્રશંસા કોઈએ કરી સાંભળી છે ખરી ? અને છતાંય મન કોઈથી ગાંજ્યું જાય છે ખરું ? હાથીની પાછળ ભસતાં કૂતરાંની જે ગતિ તે જ ગતિ મનની નિંદા કરનારની. આપણે મનની અવગણના કરતા જ રહીએ, અનાદર કરતા જ રહીએ અને મન પોતાનું કાર્ય અવિરતપણે આપણી એ નિંદા, અવગણના, અનાદર આદિની લેશમાત્ર પણ દરકાર કર્યા વિના કરતું જ રહે. કોઈનુંય ન સાંભળે અને પોતાનું ધાર્યું જ કરે તે મન. એવા મનની શ્રી અવધૂતે અહીં વાત કરી છે. શ્રી અવધૂતે પણ એ મનની અવગણના જ કરી છે. સંતોના સાહિત્યમાં જ્યાં જોશો ત્યાં મનને મારવાની જ વાતો આવી છે પણ એ અમર દેખાતું મન કેમ મરે ? અને મરે તો ? તો તો કશું જ નથી. અને તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

“મૂળ સંસારનું મૂઠ મન”

અહીં શ્રી અવધૂતે મનની મોહગ્રસ્ત—અજ્ઞાન અવસ્થા તરફ દષ્ટિપાત કર્યો છે અને મનની મૂઠતા એ સંસારનું મૂળ છે એમ કહ્યું છે. મન કેવળ મૂઠ જ નથી. મન શાણું પણ છે. મન જ્યારે મૂઠતાનો ત્યાગ કરીને શાણપણ સ્વીકારે છે, ત્યારે એ જ મન સંસારનો, સંસારના સંસ્કારનો અને સંસારના ઉચ્છેદનો વીર બનીને, પોતાના અધિકારમાં પરાધીન બનેલા જીવનો ઉદ્ધાર કરીને તેને સમ્રાટ બનાવી, તેનું શરણ સ્વીકારે છે. એ વાત સાથે અહીં સંબંધ નથી. અહીં તો મૂઠ મન સંસારનું મૂળ શી રીતે તેનો જ આપણે વિચાર કરીએ.

મન એટલે સંકલ્પ. સંકલ્પ ઉદ્ધારક પણ હોય અને સંહારક પણ હોય. જે ઉદ્ધારક સંકલ્પ છે તે જ્ઞાનના પ્રકાશમાંથી જન્મે છે. જે સંહારક સંકલ્પ છે તે અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી જન્મે છે. એ દષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ તો પરમતત્ત્વનું ઈશાણ એ પણ સંકલ્પ જ છે. તે સંકલ્પનું પરિણામ પ્રકૃતિ છે. પરમતત્ત્વનો એ સંકલ્પ સંહારક નથી પણ સંકલ્પને મૂર્તસ્વરૂપ

આપવાને પ્રકૃતિ દ્વારા જે ક્રિયાઓનો ક્રમશઃ વિકાસ થયો તેમાં જે અહંકારનું પ્રકૃતિએ સર્જન કર્યું તે સંહારક છે. એવો અજ્ઞાનજનિત જે સંકલ્પ છે તે મૂઢતા છે. જેણે જેણે મનના નાશની વાતો કરી છે તેણે તેણે મનની એ વિઘાતક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જીવની અધોગતિના અવરોધ અર્થે અને જીવના ઉત્કર્ષ એટલે સંહારક સંકલ્પોનો વિનાશ કરીને ઉદ્ધારક સંકલ્પને બળવાન બનાવીને તે દ્વારા જીવને મૂઢતાથી મુક્ત કરવાના હેતુએ જ કહ્યું છે. અને તેથી અહીં “મૂઢ” શબ્દ ખૂબ જ વિચારપૂર્વક શ્રી અવધૂતે વાપર્યો છે. અહીં સંસારની ઉત્પત્તિના ક્રમ આદિ શાસ્ત્રોક્ત વાતો સાથે આપણને સંબંધ નથી. આપણે તો કેવળ મનની મૂઢતાનો જ વિચાર કરીએ.

સંસારનું મૂળ મન છે એટલે આગળ કહ્યું તેમ સંકલ્પ છે. એ મનમાંથી જ સંસારનું સર્જન થાય છે. સંસારનો લય પણ મનમાં જ નિર્માયેલો છે. નિઃસંકલ્પ અવસ્થા એટલે સંસારનું વિસર્જન. સંકલ્પ અવસ્થા એટલે સંસારનું સર્જન. પ્રત્યેક સંકલ્પ એ જ સંસાર છે. સંકુચિત દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો સંસાર એટલે આ દૃશ્યજગત અને તેનો વ્યવહાર, પરિવાર આદિ કહી શકાય. જ્યારે સંસારનો વ્યાપક વિચાર કરીએ અને વ્યાપક અર્થ કરીએ ત્યારે પ્રત્યેક સંકલ્પ એ જ સંસાર છે. પ્રત્યેક સંકલ્પની પાછળ તેની સિદ્ધિ અર્થે અનેકવિધ પ્રયાસો, ક્રિયાઓ અને પુરુષાર્થ રહેલો છે. એ જ બધું સંસાર નથી તો શું છે ? એક સંકલ્પને સાંગોપાંગ પૂર્ણ કરવા માટે જે કાંઈ કરવું પડે તે બધાનો સમાવેશ ‘સંસાર’ શબ્દમાં થઈ શકે. તે દષ્ટિએ અહીં સંસાર એટલે સંકલ્પ અવસ્થા એવો આપણે અર્થ કરીએ તો અસ્થાને નથી. તેથી મન એ જ સંસારનું મૂળ છે. મહેલાતનું મૂળ પાયો, વૃક્ષનો આધાર મૂળ, તેમ સંસારનું મૂળ મન. વિદ્વાનોએ, શાસ્ત્રો, વિચારકો અને સ્વાનુભવી સંતોએ તેથી જ મનની એ સંહારક પ્રવૃત્તિને સર્વ અનર્થનું કારણ લેખાવી છે. તમને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ થયો. પત્ની પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ થયો. કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો, પુત્રપ્રાપ્તિનો અને એવા અનેક સંકલ્પ થયા. એ જ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે તમે શુભાશુભ અનેક કર્મો કર્યાં, સદસદ્ગનો વિવેક ભૂલ્યા અને યેનકેનકારેણ તમારા એ સંકલ્પની સિદ્ધિ મેળવી. એ છે અનર્થ. કારણ કે એ કાર્યપદ્ધતિમાં અને કાર્યપરંપરામાં અહંતા છે, મમતા છે. અને તેથી તે અનર્થ કરે છે અને શુદ્ધ આત્માને બંધનયુક્ત બનાવે છે. જે મુક્ત છે તેને બાંધે છે અથવા પોતે બદ્ધ છે એવી ભ્રમણા સર્જવે છે, તેથી તે અનર્થ છે. જો મન નથી, સંકલ્પ નથી, તો સંસાર પણ નથી. અને અનર્થનો સંભવ પણ નથી. અધોગતિ તરફ ઘસડી જનાર સંકલ્પ અજ્ઞાનજનિત એટલે અહંતા અને મમતાયુક્ત હોવાથી તે મૂઢતા છે. તેથી એવો જે મનરૂપી સંકલ્પ છે તે મૂઢતા છે. સંસારનું જે મૂળ છે તે આ કારણે મૂઢ મન છે એમ શ્રી અવધૂતે ખરું જ કહ્યું છે.

એ મનનું વિશેષણ પણ કેટલું સુંદર છતાંય કઠોર છે ! સત્ય કહેવામાં સંતો સર્વથા નિરપૂલ છે. જેવું છે તેને તેવું કહેવું એ તો સંતોનો સ્વભાવ છે. તેથી જ શ્રી અવધૂતે મૂઢ મનને “માંકડું” કહીને મનની ઓળખ આપી છે. અર્જુન જેવા ભડવીરને પણ સમરાંગણમાં અસહાય, હતાશ મને નિરુત્સાહી બનાવે તે એ જ મન ! અને છતાંય માંકડું ! જેને અર્જુન જેવો આજ્ઞાનભાદુ પ્રમાથિ, બલવાન, દંઢ, અસ્થિર અને ચંચળ કહે તે મન માંકડું ! જે મન આગળ અર્જુન જેવો પણ નતમસ્તક બને, જે મનનો નિગ્રહ કરવો એ વાયુનો નિગ્રહ કરવા જેવું દુષ્કર ગણાય તે મન માંકડું ! જેનામાં મૂઢતા છે, જેનામાં અજ્ઞાનનો અંધારપટ અંતર પર છવાયો હોવાથી સદસદનો વિવેક કરવાની વિચારશક્તિનો અભાવ છે, તે મન માંકડું નહીં તો બીજું શું ? અને એ જ માંકડાની—વાનરની પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિનો આપણે જો થોડો ખ્યાલ કરીએ તો એ વિશેષણ શ્રી અવધૂતે યોગ્ય જ આપ્યું છે એમ ઠરશે.

વાનરની અને મનની ચેષ્ટાઓ સરખી જ છે. વાનરની ચેષ્ટાઓનો તો તમને ખ્યાલ છે ને ? વાનર ક્યાંય સ્થિર રહી શકતો નથી. વૃક્ષ પર પણ એક જ ડાળે એ સ્થિર બેસી શકતો નથી. કૂદકા મારવા, એક ડાળેથી બીજી ડાળે જવું, એક છાપરેથી બીજે છાપરે કૂદવું એ તો એની અસ્થિરતાનો નમૂનો છે. આહાર, નિદ્રા, ભય, અને મૈથુન એ પ્રાણીના સ્વાભાવિક ધર્મથી પણ વાનર મુક્ત નથી. લીમડાના વૃક્ષ પર જશે તો ત્યાં લીમડાનાં પાન ખાશે. આંબાના વૃક્ષ પર જશે તો કાચીપાકી કેરીઓ, કૂણી કૂણી ફૂંપળ તોડી તોડીને મોંમાં મૂકશે. એની એ પ્રવૃત્તિ મુખ્ય છે. આહારના કારણે છે. એ ચંચળ છે કારણ કે બીજાનો એને ભય લાગે છે. ભયને કારણે એ ક્યાંય સ્થિર થઈ શકતો નથી. જ્યાં બેઠો હશે ત્યાં પણ એની દૃષ્ટિ ચારેકોર ફરતી હશે, અને તેમાં એની ચંચળતાનું આપણને તુરત જ ભાન થશે. એ ચાંચલ્ય ભયયુક્ત છે. આપણે જેમ વાનરથી ડરીએ છીએ તેમ એ પણ આપણાથી ડરીને પોતાના રક્ષણ અર્થે માનવજગતથી જ નહીં પણ બીજા પ્રાણીજગતથી પણ દૂર ને દૂર જ રહે છે. એ કારણે પણ એની ચંચળતા અને અસ્થિરતા છે. આટલો ચંચળ છે, અસ્થિર છે છતાંય બળવાન છે. એના જેવો હનુમાન કૂદકો ભાગ્યેજ આપણે મારી શકીએ. પડ્યા પછી કે કૂદકો માર્યો પછી એને પડવાનો કે કૂદકો માર્યાનો માર પણ ઘડીવાર સ્થિર રહેવા દેતો નથી. તુરત જ ભયનો માર્યો દોડીને બીજે ચઢી જાય છે. એ રીતે વાનર જેમ એક ડાળથી બીજી ડાળે, એક વૃક્ષથી બીજે વૃક્ષે કૂદકા મારતો જ રહે છે અને કરીકામ થતો નથી, તેમ મન પણ ક્યાંય સ્થિર રહી શકતું નથી. ચંચળતાના કારણે અહીંથી તહીં ભટકતું જ રહે છે. જેમ વાનરને ભટકવાને વૃક્ષો છે તેમ એ મનને ભટકવાને વિષયોરૂપી વૃક્ષો છે. તે વૃક્ષો ઉપર આમતેમ નાચકૂદ કરતું જ

રહે છે. અથવા વૃક્ષની પાંચ વિષયો—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ પ્રધાનશાખાઓ છે. તે શાખાઓ ઉપર એ મન સદાસર્વદા અવિશ્રાંતપણે ભટકતું જ રહે છે. જેમ વાનર એક ડાળેથી બીજી ડાળે અને બીજી ડાળેથી ત્રીજી ડાળે કૂદકા મારતો રહે છે, તેમ મન પણ એ જ પાંચ વિષયોમાં અવારનવાર ભટકતું જ રહે છે. ઘડીક રૂપમાં મોહ પામી તેમાં મુગ્ધ બની તેની પાછળ ઘેલું બને છે, તો ઘડીક રસનાને વશ બની રસ અને સ્વાદમાં લોલુપ બને છે. ક્યારેક ભ્રમર ઘેરે ગંધમાં મુગ્ધ થાય છે. અને એમ એ પાંચ વિષયોમાં વારાફરતી ભ્રમતું મન ક્યાંય સ્થિર થતું નથી. કોકવાર તો બધાય વિષયો એકી સાથે ભોગવવાની એને ઇચ્છા થાય છે. પણ બધા વિષયો એકી સાથે ભોગવાતા નથી ત્યારે તે વાસનારૂપે પણ ઊંકિયાં કરતા અનુભવાય છે. અને તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

“વિષયવૃક્ષે ભ્રમે.”

મનનું એ પરિભ્રમણ પણ મર્યાદિત નથી. તે “સ્વૈરઘેલું” છે. અસ્થિરતા અને ચંચળતા સાથે દૃઢતા પણ મનનું એક લક્ષણ છે. તેથી તે જ્યાં ચોંટે છે, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર કે વિવેક વિના સ્વચ્છંદપણે અને અમર્યાદિત રીતે જ ચોંટે છે. એક વિષયનો તત્પૂરતો સ્વૈરવિહાર પૂરો ન થાય અને ચંચળતાને કારણે બીજા વિષય તરફ ન ઢળે ત્યાં સુધી દૃઢતાપૂર્વક એક વિષયને વળગી રહેવું એ પણ મનની ટેવ છે. અને છતાંય તેને કોઈપણ વિષયથી પરિતૃપ્તિ થતી નથી. જેમ જેમ વિષયોપભોગ કરતું જાય છે, તેમ તેમ તેની વિષયો પ્રતિ અભિરુચિ વધતી જ જાય છે. સ્વૈરવિહાર—સ્વેચ્છાચારમાં ઘેલા બનેલા મનને પછી સારાસારનો વિવેક રહેતો નથી. એક ગાંડો મનુષ્ય જેમ મનસ્વીપણે પોતાને સૂઝ્યું કર્યે જ જાય છે તેમ મન પણ વિષયો સાથે મનસ્વીપણે રમતું જ રહે છે. અને તેથી શ્રી અવધૂતે એને “સ્વૈર ઘેલું” કહ્યું છે. વિષયોને ભોગવવાને મન ઈન્દ્રિયોને તો માત્ર સાધન જ બનાવે છે. પ્રસંગોપાત્ત ઈન્દ્રિયો પણ મનને વિષયો તરફ આકર્ષે છે. મનને ઈન્દ્રિયોનું એ આકર્ષણ પણ રુચિકર લાગે છે અને તેથી તે ક્યાં તો ઈન્દ્રિયો પાછળ ઘસડાય છે કેવા ઈન્દ્રિયોને પોતાની પાછળ ઘસડે છે. ગમે તેમ પણ વિષયોપભોગ માટે મન, અને ઈન્દ્રિયો પરસ્પર પૂરક છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઈન્દ્રિયોના અભાવે મન અને મનના અભાવે ઈન્દ્રિયોનું પ્રાબલ્ય ચાલતું નથી. બાળકને નાચતું કૂદતું અને ગેલ કરતું જોઈને માતાને આનંદ થાય છે અને પ્રસંગોપાત્ત માતા પણ આનંદવશ બાળકના જેવો જ અભિનય કરતી થાય છે, તેમ મન ઈન્દ્રિયોને વિષયોનું સેવન કરતી જોઈને જીવ પણ આનંદમગ્ન બની જાય છે. એ આનંદમાં પોતે પણ મન અને ઈન્દ્રિયોને સાથ આપે છે. મન અને ઈન્દ્રિયોની જડતાનો નિસ્તાર કરી તેને બળ આપે છે, અને ત્યારે મન અને ઈન્દ્રિયો જે જડ છે તે જીવની શક્તિ

પ્રાપ્ત કરીને વિષયોપભોગ કરે છે. જીવ જાણે પોતે જ તેનું ઉપભોગ કરતો હોય એવી ભ્રમણામાં તન્મય બને છે. એ વિષય ઉપર અન્યત્ર વિવેચન કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારનું મૂળ છે તે મનની મૂઢતા છે. એ મૂઢતા એટલે વાનર જેવી અસ્થિરતા. અને તેથી એ મન મૂઢતાના કારણે વિષયોમાં ભટકતું રહે છે. તેનો એ વિહાર “સ્વૈરવિહાર” છે. કેવળ ઘેલછા છે. તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

“ના ઠરે એક પલ, એકથી અન્ય પર”

“દોડતું દિવસ ને રાત મેલું.”

આપણે આગળ જોયું તેમ એ મન અસ્થિર હોવાથી એક પળ પણ સ્થિર રહેતું નથી. અને એક વિષયથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર અવિસ્ત દોડતું જ રહે છે. એનો એ ઉદમ બારે દિવસ અને આઠે પો'ર ચાલુ જ રહે છે. અહીં શ્રી અવધૂતે એ મનને “મેલું” કહ્યું છે. મેલું એટલે વિકારવાળું. મનમાં વિકાર સિવાય બીજું કશું જ નથી. વિષયોના વિકારથી વિકૃત બનેલું મન જીવને પોતાને આધીન રાખીને જગતમાં મોજ માણે છે. જો જીવ મનને સાથ ન આપે, ચેતન ન આપે તો મનના એ વિલાસ અને “સ્વૈરવિહાર” પણ ક્યાં છે ? જીવના ચેતન વડે ચેતનવાળું બનેલું મન જ પોતાની વિકૃત અવસ્થાનો જીવને સંગી બનાવે છે. “હું તને રૂપિયો આપું, તું મને મદિરા પા.” એવો જીવ અને મનનો પરસ્પર સંબંધ છે. જીવ એ શક્તિ છે. મન એ જીવનો દલાલ છે. કેટલીક વાર દલાલ શેઠને પછાડે તેમ મન જીવને ઊંડા ને ઊંડા પરાધીનતાના દુઃખમય ખાડામાં ધકેલે છે.

હવે એ મનના બળનો પણ આપણે થોડો વિચાર કરીએ. જોનારની મતિ કુંકિત કરે એવાં અસામાન્ય શક્તિનાં અસાધારણ ભીષ્મ કાર્યો કરવાની માનવીમાં શક્તિ છે, પણ તુચ્છ તરણાસમા મન આગળ અને મનની માનવીને પોતાની પકડમાં રાખવાની શક્તિ આગળ એ બંધુય વ્યર્થ છે. એ ભાવનો ખ્યાલ આપતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

“અદ્રિ કર પર ધરે, અબ્ધિ શોષણ કરે,”

“અગ્નિજ્વાળા ગળે સિદ્ધ કોઈ.....”

રાવણની માતાને શંકરની નિત્ય પૂજા કરવાનું પણ. એક દિવસ મૃતિકાનું લિંગ બનાવીને માતાને પૂજન કરતી જોઈ રાવણે કેલાસ પર્વતને લાકા ઘાવવાનો નિરધાર કર્યો, અને પોતાના બળના જોરે કેલાસને મૂળમાંથી હચમચાવ્યો. પાર્વતીજી અકળાયાં. કેલાસની હાલમડોલ સ્થિતિ જોઈને શંકરને વિનંતી કરી, અને કેલાસને શંકરે એક હાથે દબાવી રાવણને તેની તળે ચાંચ્યો. આવો મહાબળિયો રાવણ પણ મન આગળ રાંક બની ગયો અને મોહવશ બની સીતાજીનું હરણ કરી રણમાં રગદોળાયો. આમ અંગબળ કે યૌગિકશિક્ષિદિના બળે ભારે વજનના પહાડ-પથ્થરો હાથ પર કે

અંગ પર ઊંચકી બતાવનારા પણ મનને મહાત કરવામાં હારી જાય છે.

આમ અગત્યની માફક સિદ્ધિના જોરે સમુદ્રનું શોષણ કરવાની શક્તિ પણ માનવી પ્રાપ્ત કરી શકે. અગ્નિજ્વાળાઓ પણ ગળી બતાવે અને અગ્નિની ઉજ્જ્વળતા કે દાહકતાનો પ્રભાવ પોતાના પર ન પડે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે. આકાશમાં અદ્ધર ઊડી બતાવે, પાણીનું અમૃત બનાવે, ચપટી રાખોડી હાથમાં લઈ એનું ચિંતામણિ જેવું અમોલ રત્ન કરી બતાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે. પણ એ બધાય મનને વશ કરવાની વાત આવે કે દીલાહસ થઈ જાય છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

“આભમંડળ ઊડે, આપ અમૃત કરે,”

“રાખ ચિંતામણિ રત્ન સોઈ.”

કોક મારુતિ પેરે આકાશમાં ઊડે. આકાશમાં ઊડવું એ પક્ષીઓની સ્વાભાવિક સિદ્ધિ છે. મનુષ્ય પણ યોજના બળ વડે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ દ્વારા શરીરને હલકું ફૂલ બનાવીને પાણી ઉપર ચાલી શકે, વાયુમાં ઊડી શકે અને એ રીતે ચમત્કાર કરીને જગતને મોહિત કરી શકે. કોક એવી જ સિદ્ધિ દ્વારા પાણીને અમૃત પણ બનાવી શકે. આપણે સાંભળીએ છીએ કે મંત્રના બળે પાણી મંત્રીને મંત્રશાસ્ત્રીઓ વજ્રાપ હડીલા રોગોનું નિવારણ કરી શકે છે. પણ એ શક્તિ મંત્રની છે. મંત્રશાસ્ત્રની કે મંત્રસિદ્ધિ કરનારની નથી. કોક રાખમાંથી ચિંતામણિ જેવું રત્ન પણ બનાવી શકે. પણ તેથી શું ? મનની ગુલામીમાંથી એ છૂટી શકતો નથી. મનને માર્યા વિના પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. અમર આત્મસિદ્ધિ આગળ એ બધી સિદ્ધિઓ તુચ્છ છે. બહુ તો સિદ્ધિબળે એવા ચમત્કારો કરી બતાવી લોકેષણા પોષી શકાય. લોકોની આંખમાં પૂજા નાખી ધનના ઢગલા પ્રાપ્ત કરી શકાય. પણ એ સિદ્ધિઓ આત્મપ્રાપ્તિમાં અંતરાધરૂપ છે અને એક દિવસ છેલ દઈને નાસી જાય છે. સાધક અતોલ્લષ્ટ તતોલ્લષ્ટ થઈ ઉઘાડો પડે છે. એની દુર્દશાનો પાર રહેતો નથી. અસ્તુ.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

“કેસરી કંઠ કોઈ ઘંટ જઈ બાંધતું,”

“નાગને નાથ ઘાલે મદારી.”

આપણે સરકસમાં જોઈએ છીએ તેમ કોઈ નિર્બંધ બળવાન મનુષ્ય સિંહને પણ વશ કરી શકે. એના ગળામાં ઘંટ બાંધીને એની પાસે ફાવે તેવા ખેલ કરાવી શકે. કોઈ મદારી નાગ જેવા વિષાચારીને પણ નાથી શકે. એ તો કેવળ હિંમત કે અંગબળનાં કામો છે. આપણે સરકસમાં સિંહ સાથે યુદ્ધ કરતા માનવીઓ જોઈએ છીએ. સર્પ સાથે ગેલ કરતા મદારીઓને નથી જોયા ? ઘડીકમાં આંખાનું વૃક્ષ બતાવીને તેના ઉપર કેરીઓ લટકતી દેખાડે છે. જેમ બાજીગર દોરડું હવામાં અદ્ધર ચઢાવી

અવધૂતી મસ્તી

ભા. - ૨

તેના ઉપર માનવીને ચઢતો બતાવી તેને અદૃશ્ય બનાવી તેનાં અંગો જમીન પર ખરી પડતાં બતાવે છે, અને એવા સામાન્ય માણસની બુદ્ધિને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવા અનેક ખેલો કરી બતાવે છે. તેમ આ બધું પણ થઈ શકે છે. આજકાલના જમાનાની વિજ્ઞાનની શોધોને આપણે મહાન ચમત્કાર માનીશું પણ એ બધું શક્ય છે. હવે તો માનવી વિજ્ઞાની આકાશમાં ઉપગ્રહોને પણ ઉડાવશે અને શું શું નહીં કરે ? પણ તે ક્યાં સુધી ? તેમાં ભરેલી શક્તિ રહે ત્યાં સુધી. પણ પછી તો એ ઉપગ્રહો જમીન પર જ તૂટી પડી વિનાશ જ સર્જવાના ! એથી શાશ્વતશાંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી. જ્યાં સુધી મન વશ થયું નથી, મનનું મનપણું મર્યું નથી, મનનું સુખને માટે જ્યાં ત્યાં બહાર ભટકા મારવાનું મટ્યું નથી, ત્યાં સુધી એવા બધા મંગતત્રાટિના ખેલો નકામા છે. અને મનને વશ કરવાની સરખામણીમાં સહેલા છે. તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

“સ્હેલ છે ખેલ સહુ એલ બાજીગરી”

“મન હરિબંધને સર્વ હારી.”

જાદુઈ ખેલ જેવા એ બધા ચમત્કારો પ્રમાણમાં સહેલા છે પણ એથી આત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી. અને જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી શાશ્વતસુખ કે શાંતિ દૂર છે. એવા બધા ચમત્કારોના આડંબરોમાં રચનારાઓ કે શક્તિનું પ્રદર્શન કરનારાઓ મનકૃપી માંકડાને કે સિંહને બાંધવામાં હારી જાય છે. નિષ્ફળ નીવડે છે.

પરમતત્વને પ્રાપ્ત કરવાના પુરુષાર્થમાં જો બાંધક હોય તો એક મન જ છે એમ આપણને શાસ્ત્રોએ, સંતોએ અને જેંણે મનને પોતાને આધીન બનાવ્યું છે, તેણે કહ્યું છે. અનુભવ પણ એ જ વાતની શાખ પૂરે છે. સમર્થ શત્રુને જીતી શકાશે, પાંચ તત્વોને વશ કરી શકાશે, પણ મનને વશ નહીં કરી શકાય. મનને વશ કર્યું એવું ઘણી વખત આપણે માનીએ છીએ, પણ એ કેવળ ભ્રમણા છે. મનને વાળી શકાય છે, મનને મારી શકાતું નથી. મન ક્યાં છે તે જ આપણે જોઈ શકતા નથી. મન કેવું છે તેનો આપણે અનુભવ કરી શકતા નથી. મન શું કરે છે તે આપણે જાણી શકતા નથી. અને તેથી જ ‘હું’ એ શબ્દ દ્વારા આપણે વ્યવહાર કરીએ છીએ. અને મન એ ‘હું’માં રહીને જ તમારું સર્વનાશનું સાધન બને છે. અર્જુન જેવા મહારથીને પણ માંકડા જેવા એ મન આગળ નમતું આપવું પડ્યું. જે અર્જુનનો એક ધનુષટંકાર સાંભળતાં જ વજ્રકોર કાળજાં પણ કમકમી ઊઠે, જેને વીરશ્રી વરેલી, જેનામાં કાળનાં પણ જડબાં ગાલવાની શક્તિ, એવા શૂરાઓ પણ જેની હાક વાગતાં ધ્રૂજ ઊઠે, તેવો અર્જુન એ મરકટ સમા મન આગળ મોળો પડ્યો. અને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत्तदहम्।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽरिवसुदुष्करम्॥

“હે કૃષ્ણ, મન ચંચળ, વિહ્વળ કરનાર, બળવાન, અને દૃઢ છે. તેનો નિગ્રહ વાયુની પેઠે હું અતિ દુષ્કર માનું છું.” અને શ્રીકૃષ્ણ જેવાએ પણ અર્જુનના એ કથનને પુષ્ટિ આપી છે.

અસંશય મહાબાહો મનોદુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌત્તેય વૈરાગ્યેન ચ ગૃહ્યતે ॥

“હે મહાબાહો, ખરેખર મન ચંચળ અને વશ કરવું મુશ્કેલ છે. તો પણ હે કૌતેય, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે એ વશ કરાય છે.” અહીં શ્રી ભગવાને “ગૃહ્યતે” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એટલે જેમ બાહ્યગર વાંદરા જેવા ચંચળ પ્રાણીને પોતાને કહ્લાગરો બનાવી શકે છે, તેમ મનને પણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા કહ્લાગરું કરી શકાય છે. તેને મારી શકાતું નથી. તેથી જ અહીં શ્રી અવધૂતે

“મન હરિબંધને સર્વ હારી”

એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે.

મનને કહ્લાગરું કરવાના શ્રી ભગવાનભાષ્યા બે માર્ગ છે. એક ‘અભ્યાસ’ અને બીજો ‘વૈરાગ્ય’. એ સાધનો જો સાધ્ય થાય તો મન ઉપર આત્માનું વર્ચસ્વ સ્થપાય એમાં શંકા પણ નથી. આમ તો જીવ મનના વર્ચસ્વથી પરવશ છે, પણ જ્યારે જીવ પોતાનું વર્ચસ્વ મન ઉપર સ્થાપિત કરે ત્યારે મનની ચંચળતાનું પરિણામ જીવ ઉપર થતું નથી. અને ધીમે ધીમે એ મન ચંચળતાનો પોતાનો સ્વભાવ પણ દિશાપરિવર્તનના પરિણામે ભૂલી જાય એ સંભવિત છે. મનને કહ્લાગરું કરવાનું પણ તેથી જ જરૂરનું છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂતે એ જ વાતને વધુ પુષ્ટ બનાવવાના હેતુથી

“મત ગજરાજના દંત જીવતાં સહે,

મકરની દાઢથી કાઢે મોતી,

અલ્પમન આગળે દાળ સીજે નહીં,

ભલભલાની મતિ ત્યાંહ રોતી.”

એમ કહ્યું છે.

મદગળતા માતંગની સામો ઊભો રહીને તેના દંતશૂળ પકડવાની પણ માનવીમાં શક્તિ છે. મગર જેવા જીવલેણ પ્રાણીની દાઢમાં હાથ ઘાલવાની અને તેમાંથી મોતી કાઢવાની પણ માનવીમાં શક્તિ છે. પણ એવા શક્તિશાળી માંઘાતાઓ પણ એ જ મન જેવા મરકટ આગળ મૂંઝાઈ જાય છે. મહાન સામ્રાજ્યોને હયમચાવી મૂકે એવો મહાન સમ્રાટ, શક્તિશાળી માનવી એક નાનકડા મન આગળ કેટલો અલ્પ જણાય છે !

“અલ્પ મન આગળે દાળ સીજે નહીં,”

કેટલું સુંદર શબ્દચિત્ર છે ! માનવની શક્તિની તુચ્છતાનો કેટલો

અવધૂતી મસ્તી

ભા. - ૨

સુંદર ખ્યાલ આપે છે ! અને મનની-અલ્પ છતાંય મહાનમાં મહાનને પણ ધૂળ ઝાટતા કરનાર મનની-અકલ્પનીય શક્તિનો કેટલો સુંદર ખ્યાલ છે ! મન અલ્પ છે, માતંગ મહાન છે અને સાથે સાથે મત્ત પણ છે. છતાંય એવા મત્ત માતંગને વશ કરવાની, તેના ગજદંત પકડવાની માનવીમાં શક્તિ છે પણ અલ્પ મનને મહાત્ત કરવાની શક્તિ ભલભલા માનવીમાં નથી એમ અહીં શ્રી અવધૂત કહે છે. એ સત્યનો દરેક માનવી અનુભવ કરે છે. માને છે કે, "મેં મનને માર્યું." એ માન્યતામાંજ મનનું એ પ્રાબલ્ય પ્રકટ થાય છે. માને છે કે, 'મન મારે વશ છે.' એ માન્યતામાં મન ડોકિયું કરે છે. માને છે કે. 'મન તુચ્છ છે', અને એ માન્યતામાં જ પોતાની તુચ્છતાનો, અલ્પતાનો માનવીને ખ્યાલ આવતો નથી. મગતરું હાથીના કાન વાટે તેના મસ્તકમાં પ્રવેશ કરીને જેમ હાથીને ઘેલો બનાવે છે, તેમ એ અલ્પ મન પણ માનવીના દિમાગમાં પ્રવેશ કરીને માનવીને પાણીથીય પાતળો અને અલ્પ બનાવે છે. તેનું ભાન અભિમાનવશ માનવીને હોતું નથી. તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

"ભલભલાની મતિ ત્યાંહં રોતી".

ભલભલા માનવીઓની મતિ એ મનની વિલક્ષણતા આગળ કુંકિત થઈ જાય છે. મનને આધીન કરવાના અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાંય મન તો જ્યારે જેવું ને તેવું જ રહે છે. ત્યારે શું કરવું ? એ વિચારમાં માનવી કિકર્તવ્યમૂઢ બની જાય છે અને મૂંઝાઈ જાય છે.

શ્રી ભગવાને આગળ કહ્યું તેમ મનને વશ કરવાનાં બે સાધનો બતાવ્યાં છે : એક છે 'અભ્યાસ' અને બીજું છે 'વૈરાગ્ય'. એ બે સાધનોને લક્ષ્યમાં રાખીને શાસ્ત્રોમાં એ મનને વશ કરવાની જે પ્રજ્ઞાલિકાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેના અનુસંધાનમાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

"હઠ અને રાજથી, મંત્રલય સાજથી,
પ્રતજપાદિ થકી કોઈ મથતું,
તીવ્ર ઉપોષણે ઈન્દ્રિયો મથી ઘણી,
સાધના ફરી ફરી કોઈ કરતું"

હઠયોગ, રાજયોગ, મંત્રલય, પ્રત, જપ, તીવ્ર ઉપોષણ ઈન્દ્રિયદમન, ધ્યાન, અભ્યાસ, વિરતિઅસિંધાર એટલે તીવ્ર સમશેરની ધાર સમો વૈરાગ્ય, નાદાનુસંધાન, ગુરુકૃપા, ઈશકૃપા આદિ સાધનોનો અહીં શ્રી અવધૂતે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે કેવળ મનને વશ કરવા માટે જ કરવામાં આવ્યો છે. એ સાધનો કરવાથી જ પરમાત્મપ્રાપ્તિ થાય છે એવો સંકેત અહીં કર્યો નથી, પણ

"મન તણાં મૂળ તો તેહ તોરે"

એ શબ્દો જ સ્પષ્ટ છે. મનનાં મૂળ તૂટે તો પછી પરમાત્મતત્વને ક્યાં શોધવાનું છે ? આત્મા અને પરમાત્મા એ બેની વચ્ચે તો માયાના

રમકડા જેવું મન જ વિક્ષેપરૂપ છે. એ અંતરાયને ચીરવા માટે તો આ બધાં સાધનો છે. આપણે એ સાધનોનો પણ થોડો વિચાર કરીએ.

જેનું રૂપ નથી, જેનું નામ નથી, જેનો આકાર નથી એવા એ અલ્પ મને ખરેખર સંસારને ઘેલું બનાવી મૂક્યું છે. સર્જનમાત્ર તેની પાછળ પડ્યું છે તોય તે હાથમાં નથી આવતું એ કેટલી નવાઈની વાત છે ! અને એ જ તો પરમાત્માની અઘટિત ઘટનાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. “હું છું, હું છું” એમ તો બધાય કહે છે, પણ એ ‘હું’ કોણ તેને શોધવા જતાં વચમાં જ મન તેને પોતાનો બંદીવાન બનાવે છે. એટલે એ ‘હું’ તે પરમાત્મા છે એમ અનુભવવાને બદલે માનવી એ ‘હું’ એટલે અભિમાનને વશ બનીને જ જીવનના પ્રવાહમાં વહેવા માટે છે. એવા ‘અહં’વશ માનવીને સાધન બનાવીને એ નામ, રૂપ અને આકાર વિહોણું મન પણ મોજ માણે છે.

શાસ્ત્રોમાં જે જે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાંય સાધનો દ્વારા કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ જ કરવાની છે. “સર્વં ચત્ત્વિદં બ્રહ્મ” અને “ईशावास्वमिदं सर्वम्” એ બન્ને વેદભાષ્યા સિદ્ધાંતોનો આપણે સરવાળો કરીએ તો આ જે કંઈ છે તે સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, અને સ્થાવરજંગમ સર્વજગત એ પરમતત્ત્વથી જ વ્યાપેલું છે. એટલે પરમાત્મા સર્વત્ર સમાયેલો છે. તેને શોધવા માટે સાધનની જરૂર નથી. પણ એનાં દર્શન જે ચિત્તમાં ધાય છે તે ચિત્તને શુદ્ધ કરીએ તો જ પરમતત્ત્વનાં દર્શન અને અપરોક્ષ અનુભવ થઈ શકે છે, એમાં શંકા પણ નથી. અહીં જે જે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે તે બધાંય સાધનો એ જ કારણે ચિત્તના મળ, વિક્ષેપ અને આવરણને દૂર કરીને ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે જ છે એમાં સંશય નથી. જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે ત્યારે જેમ શુદ્ધ દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ સહજ રીતે જ પડે છે તેમ પરમતત્ત્વ પણ હસ્તામલક પેરે છે. એમાં પણ એક ‘પણ’ છે. જો એ સાધનો અનાત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવે તો સાધનોનો મૂળ ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે. અને એ મન વધારે ચંચળ બને છે. મન એ માયાનું માંકડું છે. આ બધાં સાધનો દ્વારા હઠપૂર્વક કે પ્રેમપૂર્વક એ મનની ચંચળતા દૂર કરીને તેને અનાત્મ વસ્તુમાંથી મુક્ત કરવા માટે જ એ બધાં સાધનોનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. એક વાર એ મન અનાત્મવસ્તુના અધ્યાસમાંથી મુક્ત થાય એટલે પરમતત્ત્વ દૂર નથી. અનાત્મભાવોથી વિમુક્ત થતાં જ પરમાત્મભાવ સાથે સંયુક્ત થઈ મન ત્યાં જ તદ્રૂપ થાય છે. એનું અલગ અસ્તિત્વ કે વ્યક્તિત્વ નાશ પામીને એ પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે એકરસ થાય છે.

મન સમાહિત થાય એ જ પરમયોગ છે અને તેથી શ્રી અવધૂતે કહ્યું તેમ કેટલાક સાધકો હઠયોગ દ્વારા પ્રાણરૂંધન કરી, પ્રાણ અને અપાનની ક્રિયાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી ચિત્તને સ્થિર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

એ પ્રયોગ સર્વસાધારણ સાધકને સુલભ નથી અને ઘણે અંશે તેમાં વિક્ષેપનો ભય રહેલો છે. રાજયોગ દ્વારા પણ સાધક પોતાના લક્ષ્યને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મંત્રશાસ્ત્ર દ્વારા પણ કેટલાક સાધકો સાધ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ અર્થે મથે છે. વળી જપ કરીને, તપ કરીને, ચિત્તની અને મનની ચંચળતાને સ્થિર કરવાનો અને તે દ્વારા આત્મતત્ત્વ પામવાનો કેટલાક સાધકો પ્રયત્ન કરે છે. ઈન્દ્રિયદમન કરવા માટે ઉપોષણ કરીને, કોઈ કેવળ પાણી ઉપર રહીને, કેવળ પાંદડાંનો આહાર કરીને કે અન્નનો ત્યાગ કરીને, સ્વાદનો ત્યાગ કરીને અને એમ વિવિધ રીતે ઈન્દ્રિયદમન કરીને આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ અર્થે પ્રયાસ આદરે છે. ઈન્દ્રિયદમન આવશ્યક છે. બળજબરીથી ઈન્દ્રિયોના વેગને અવરોધવાથી પાછળથી તે બમણું જોર કરીને સાધકને સતાવે. વહેતા પાણીનો પ્રવાહ અટકાવવાને આપણે પાજ બાંધીએ છીએ. તે પાજમાં જો એકાદું ગાબડું પડે તો પાણી જેમ બમણા જોરથી વહી જાય છે, તેમ બળાતકારે રોકેલી ઈન્દ્રિયોને જો અવકાશ મળે તો તે અનર્થ સર્જાવે છે. જેમ તંદુસ્ત શરીરવાળાને એક દિવસ તાવ આવે તો તેની બધીય શક્તિ હણાઈ જાય છે, તેમ ઈન્દ્રિયદમનથી મેળવેલી શક્તિ પણ જો ઈન્દ્રિયો ઉપરનો કાબૂ જતો રહે તો હણાઈ જાય છે. કેવળ ઉપવાસથી કે પરાણે ઈન્દ્રિયદમન કરવાથી અર્થ સરતો નથી. તે ઈન્દ્રિયો જેના અંકુશમાં છે તે મનને વિષયો તરફની મોહકતા અને આકર્ષણ તરફ વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવીને જો એ ઈન્દ્રિયદમન સાધી શકાય તો, જેમ નિયમિત રીતે રહેલા માણસને બીમારીનો કે વ્યાધિનો અને તે દ્વારા શક્તિ ક્ષીણ થવાનો ભય રહેતો નથી તેમ, ઈન્દ્રિયોને પોતાને વશ રાખવામાં બાધા આવતી નથી. તેથી ઉપોષણ આદિ સાધન કરીને શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ કરવાથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ઘણે અંશે શક્ય નથી.

નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ।

એ ઉપનિષદવાક્ય પણ આત્મોપલબ્ધિ અર્થે માનસિક અને શારીરિક બળની અપેક્ષા સૂચવે છે. ઉપવાસથી ઈન્દ્રિયો નિસ્તેજ થઈ જાય છે અથવા નિઃસત્ત્વ થઈ જાય છે એમ કહેવું બહુ વ્યુક્તિયુક્ત નથી. ખરી રીતે તો એ ઈન્દ્રિયોના અધિપતિ મનને જ નિસ્તેજ અને નિઃસત્ત્વ બનાવવાનો આગ્રહ રાખવો જરૂરનો છે. ઈન્દ્રિયોને જો મનનું બળ ન મળે તો ઈન્દ્રિયો તો જડ છે અને કાંઈ પણ ઉદ્યમ કરવાને શક્તિવાન નથી. બળપ્રાપ્તિ અર્થે આહાર તેથી જ જરૂરનો છે. શરીર રક્ષણ અર્થે પણ આહાર જરૂરનો છે. અને તેથી આહારવિહારમાં મર્યાદા રાખીને શુદ્ધ સાત્ત્વિક આહારનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું :

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તવેષ્ટસ્ય કર્મસુ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા॥

“યોગ્ય આહારવિહારવાળાને, કર્મોમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને તથા

યોગ્ય ઊંઘનાર અને જાગનારને દુઃખનો નાશ કરનાર યોગ સિદ્ધ થાય છે.”

ઈન્દ્રિયોની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. ઈન્દ્રિયો તો મનને વિલાસ કરવાનાં સાધનો છે. એ ઈન્દ્રિયો દ્વારા મન અને મન દ્વારા જીવ પાંચ વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે. જ્યાં સુધી મન ઈન્દ્રિયોને બળ આપતું નથી ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ થતી નથી. કર્મેન્દ્રિય દ્વારા જે કાંઈ ક્રિયાઓ થાય છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા જે કાંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેવળ મનના બળ વડે જ બળવાન છે. અને તેથી મનનું દમન કર્યા વિના ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવું એ વ્યર્થ છે. વિષયોના સેવનની વૃત્તિ તો મનને થાય છે. સુખદુઃખ આદિ દ્વંદ્વોનો જેને અનુભવ થાય છે તે મનનો નિગ્રહ કરી શકાય તો ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ આપોઆપ જ થાય એમાં શક નથી. ઉપર કહ્યાં બધાંય સાધનોનું ધ્યેય કેવળ મનના દૃષ્ટિપરિવર્તન અર્થે જ છે. એ ક્રિયા અથવા સાધનો કરવા છતાં જો મનનું ચાંચલ્ય જતું નથી, મનની વૃત્તિ પલટાતી નથી તો એ ક્રિયાઓ અને સાધનો કર્યા ન કર્યા સરખાં જ છે.

આમ, હઠમાં સિંહની માફક પ્રાણ સાથે ખેલ છે. મુદ્રાદિ અનેક ક્રિયાઓનો કડાકૂટો છે અને એ બતાવનાર-જાણકાર પણ સુલભ નથી. એટલે એ પૂરેપૂરો સિદ્ધ થવો અશક્યપ્રાય છે. અને કદાચ થાય તો બહુ તો પ્રાણરોધ થયો હોય તેટલો વખત ચિત્તના ઉદ્દાળા બંધ પડે. તે સ્થૂળ પ્રાણનિરોધની સમાધિમાંથી ઉત્થાન થતાં જ વાસનાઓ એને સતાવે છે ને મન બમણા જોરથી ઊછળે છે. રાજયોગનો સંબંધ સંપૂર્ણતઃ મનોનિગ્રહ સાથે છે. પણ વચમાં સિદ્ધિઓના ફંદામાં ફસી સાધક સાધનમાર્ગથી ગબડી પડવાનો સંભવ રહે છે. મંત્રયોગના સાધનમાં અનેક અધિકારભેદો રહેલા છે, અને તેમાં પણ પઠ્યાપઠ્યની સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી પડે છે ને કામનાપૂર્તિની લાલસો મોહમાં ફસાવવાને તૈયાર જ છે. અને તેથી કેટલીક વાર એનાથી ચિત્તનો લય થવાને બદલે ચિત્ત વધારે વિક્ષિપ્ત થાય છે. પ્રત ઉપોષણાદિનો તો વધારે સંભવ સ્થૂળ સાથે છે. એટલે આ બધાં સાધનોથી મનનું મનપણું કાયમનું દૂર થતું નથી અને સંકલ્પજાળ નિઃશેષ થતી નથી. અને તેથી એ નથી કરીને બેસતું કે નથી સાધકને બેસવા દેતું. તેથી જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

“સાધના ફરી ફરી કોઈ કરતું.”

એક સાધનમાં થોડી મુશ્કેલી જણાય કે બીજું, અને બીજામાં શીઘ્ર યશ ન મળે કે ત્રીજું, એમ અનેક સાધનોનાં ફાંફાં મારતાં ફરી ફરી સાધન કરી કેટલાય ઈંદગી પૂરી કરે છે. મન તો એનું એ જ શિરજોર રહે છે. ત્યારે કરવું શું ?

અનેક સાધનોથી બેભાકળા થયેલા અથવા આ કરું કે તે કરું એમ વિમાસણમાં પડેલા જીવને શ્રી અવધૂત કહે છે :

અવધૂતી મસ્તી

ભા. - ૨

“ધ્યાન-અભ્યાસથી વિરતિ-અસિધારથી,
નાદસંધાનથી સુરતી જોડે;
ગુરુતણી સેવથી ઈશની મ્હેરથી,
મન તણાં મૂળ તો તેહ તોડે !”

વૈરાગ્યરૂપી તલવારની પારથી એટલે કે તીવ્ર વૈરાગ્યથી ચિત્તને વિષયોથી પરાવૃત્ત કરી સતત ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે, ને નાદાનુસંધાનથી વૃત્તિનો પ્રવાહ સ્વાત્માભિમુખ વાળે, તો સદ્ગુરુની સેવાથી અને ગુરુઅભિન્ન પરમાત્માની કૃપાથી મનનાં મૂળ તોડવામાં સાધક સફળ થાય.

કેટલાક સાધકો ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે. ધ્યાનનો વિધિ પણ સરળ નથી. ધ્યાન દ્વારા આત્મતત્ત્વમાં તન્મયતા સાધવા માટે, પવન વિનાના સ્થાનમાં જેમ એક દીપકજ્યોત સ્થિર રહે છે, તેવું જ ચિત્ત સ્થિર હોય ત્યારે જ ધ્યાન પણ સ્થિર થાય છે. અને તેવા સ્થિર ચિત્તમાં જ ધ્યાનનું પરિણામ પણ નીપજે છે. ભટકતા ચિત્તમાં ધ્યાનની સ્થિરતા સંભવિત નથી, એટલું જ નહીં પણ જ્યાં સુધી એ ચિત્ત સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી એ ધ્યાન “બકધ્યાન” જેવું જ છે.

એક પ્રસંગે એક ભક્તે શ્રી અવધૂતને પૂછ્યું, “હવે તો કાંઈ રુચતું નથી અને ચિત્ત પણ કશે ચોંટતું નથી, એટલે એકાંતમાં જવાની વૃત્તિ થાય છે.” શ્રી અવધૂતે પણ તેટલી જ તટસ્થ વૃત્તિથી જવાબ આપ્યો. જવાબ શું હશે ? કલ્પના તો કરો ! તમને ઘણે શ્રી અવધૂતે લાંબું લાંબું ભાષણ કર્યું હશે, પણ શ્રી અવધૂતનો ઉત્તર તમને નહીં સૂઝે. શ્રી અવધૂતે કહ્યું :
“મન મૂકીને જજો.”

આટલા જ શબ્દો છતાં કેટલું અર્થગાંભીર્ય ભર્યું છે એ ઉત્તરમાં ! જ્યાં સુધી મન સ્થિર નહીં થાય ત્યાં સુધી જનમાં કે વનમાં કશેય તમને સ્થિરતા કે શાંતિ મળવાની નથી. જ્યાં સુધી મન સ્થિર છે ત્યાં સુધી ગમે તેટલા કોલાહલમાં પણ તમે શાંતિનો અનુભવ કરી શકશો. લોકો વાતવાતમાં કહે છે : “ધ્યાનમાં છું.” શું કપાળ ધ્યાનમાં છો ? આંખો મીચીને હાથમાં માળા લઈને મણકા ફેરવે જપ પણ સિદ્ધ નહીં થાય, અને જ્યાં સુધી એ જપના મંત્રનો મર્મ લક્ષમાં નહિ રહે અને જ્યાં સુધી એકાગ્રતા સાધ્ય થાય નહીં ત્યાં સુધી એ કેવળ ધ્યાનનો અભિનય છે. અભિનયની કિંમત આધ્યાત્મિક જગતમાં તો કોડીની જ છે ને ? અભિનયમાં વાસ્તવિકતા હોવાનો બહુ સંભવ નથી. સાચા ધ્યાનમાં એકાગ્રતા એ મુખ્ય વસ્તુ છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાને મૂઠ્ઠા, ક્ષિપ્ત અને વિક્ષિપ્ત એવી ચિત્તની ત્રણ અવસ્થાને પાર કરવી પડે છે, અને ત્યારે જ એકાગ્રતા આવે છે.

શ્રી કપિલમુનિએ સગુણ ઉપાસકો માટે ધ્યાનની પ્રણાલિકા બતાવી છે. તે અનુસાર અંગઉપાંગોમાં જેમ જેમ એકાગ્રતા આવતી જાય, સ્થિરતા

થતી જાય તેમ તેમ પ્રત્યેક અંગનું ધ્યાન સ્થિર કરીને અંતે મુખકમળનું ધ્યાન સ્થિર કર્યા પછી, તે મુખ ઉપર રહેલા હાસ્યમાં જ ધ્યાન એકાગ્ર કરવું અને આનંદ અથવા હાસ્યને લક્ષ્ય બનાવીને, ધ્યાન સ્થિર કરીને તેમાં જ પરમાત્માની પ્રતીતિ કરવી. સગુણસાકારના એ ધ્યાનની પદ્ધતિ સુલભ છે. નિર્ગુણ પરમાત્માનું ધ્યાન તો કેવળ પ્રકાશરૂપે જ કરી શકાય. અને તેને માટે પણ, જેમ કાચબો પોતાના અંગોને પીઠના ઓઘામાં છુપાવી દે તેમ, વૃત્તિઓ જે વિષયોમાં ભટકતી હોય તે વિષયો તરફથી તેમને નિવૃત્ત કરીને, પરમતત્ત્વનાં પ્રકાશસ્વરૂપમાં જ એકાગ્ર કરીને ધ્યાન ધરવાથી કો કાળે એ ધ્યાનનું પરિણામ ફળદાયક નીવડે ખરું. અને ધ્યાન તો એ અભ્યાસ ક્રમે ક્રમે વધારવાથી જ ફળદાતા બને છે. નાકની દાંડી પકડી “હું ધ્યાનમાં છું”, એમ કહેવરાવવાથી ધ્યાન થતું પણ નથી અને ધ્યાનના ફળની સિદ્ધિ પણ હાથ લાગતી નથી. એક રમુજી દુયકો છે.

એક હતો બ્રાહ્મણ. ઘરમાં તેની પતિવ્રતા પુત્રવધૂ રહેતી હતી. બ્રાહ્મણ નિત સ્નાન કરી ધ્યાનમાં બેસે. એક દિવસ મહારાજ ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યારે કોઈએ મહારાજને બૂમ પાડી.

“મહારાજ, મહારાજ, ઘરમાં છો કે ?” બ્રાહ્મણ તો ધ્યાનમાં એટલે બોલાય પણ કેમ ? અને જે સ્વાંગ લઈએ તે બરોબર ભજવવો જ રહ્યો. મહારાજ તો કાંઈ બોલ્યા નહીં, પણ પુત્રવધૂએ કહ્યું :

“ભાઈ, મહારાજ તો મોચીવાડે ગયા છે.”

આગંતુક ઉત્તર સાંભળી ચાલ્યા ગયા. મહારાજ ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થઈ પુત્રવધૂને ઠપકો આપવા લાગ્યા.

“હું ઘરમાં હતો, ધ્યાનમાં હતો, અને તમે આવનારને હું મોચીવાડે ગયો છું એમ શા સારુ કહ્યું ?”

પુત્રવધૂએ પણ નિડરતાથી ઉત્તર દીધો :

“તમારું શરીર ઘરમાં હતું, તમારું મન તો મોચીવાડમાં તમારાં નાણાં ઉધરાવવા ગયું હતું.”

મહારાજ આ ઉત્તર સાંભળી શરમાયા. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી શરીરની ચેષ્ટા સાથે મનની ચેષ્ટાનો મેળ ખાતો નથી અને જ્યાં સુધી મન પરમતત્ત્વમાં એકાગ્ર થતું નથી ત્યાં સુધી એ ધ્યાન કેવળ દંભ છે. જેને ધ્યાનના રહસ્યનું જ્ઞાન છે તે ભાગ્યે જ કોઈ ધ્યાનમગ્ન છે એમ માનશે. મનોજય અને પ્રાણજય એ ધ્યાનમાં મુખ્ય અંગો છે. “હું ધ્યાનમાં છું” એમ કહેવું એ દુનિયાને દેખાડવાનો નર્પો દંભ છે અને તે દ્વારા લોકેષણા પોષવાનો એક ઢોંગ છે.

બીજું સાધન છે “અસિધારવિરતિ”. અસિધાર એટલે તલવારની ધાર અને “વિરતિ” એટલે વૈરાગ્ય. કેવળ વૈરાગ્યથી અર્થ સરતો નથી. તલવારની ધાર જેવો તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ વૈરાગ્ય સાધીને તે દ્વારા પરમતત્ત્વની

પ્રાપ્તિ કરવાનો પણ કેટલાક સાધકો પ્રયાસ કરે છે. વિષયો પ્રતિ વૈરાગ્ય કેળવવાથી એ વિષયો મનથી અળગ થઈ શકે છે. એ વૈરાગ્ય સગવડિયો વૈરાગ્ય ન હોય. મળ્યું તો માણી લીધું અને ન મળ્યું તો તેના વિના ચલાવી લેવાય એવો "અશક્તિમાનમવેત્સાધુ" જેવો વૈરાગ્ય કામ આવતો નથી. અને તેથી જ 'અસિધાર' એ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. એ અસિધાર વૈરાગ્ય તો વિકટ છે. વૈરાગ્યવાન સાધક બળજબરીથી વૈરાગ્યને સ્થિર કરતો નથી. વિવેક અને યુક્તિપુરુષર મનને સમજાવીને મનની દિશાનું પરિવર્તન કરે છે. અને જ્યારે મનની દિશાનું પરિવર્તન થાય છે ત્યારે નજર સમક્ષ આવેલા વિષયોમાં એ મન લોલુપ્થ થતું નથી. અને ત્યારે જ એ વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે. અને ત્યારે જ એ શમશેરની ધાર જેવો તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ પણ બને છે. રંભાનું રૂપ જોઈને શુકદેવ ન ચલે. રૂપરૂપના અંબાર સમી નાર નગ્ન થઈને નજર આગળ ઊભી હોય તોય મનમાં વિકાર ન આવે એ જ રૂપનો વિરાગ છે. એ જ સાચું પંઢત્વ છે. ભૂખ્યો હોય, પાંચ પકવાનના ઘાળ પીરસ્યા હોય અને ખટરસ ભોજન આરોગવાને આજીજી કરતા ભક્તો ઊભા હોય, છતાંય મોંમાં પાણી સરખુંય ન વહૂટે ત્યારે તે રસનાનો વિરાગ કહેવાય. એ જ અરસ-અસ્વાદ અવસ્થા છે. મંજુલ કર્ણપ્રિય ધ્વનિ આવતો હોય, કોકિલકંઠ કામિનીના મુગ્ધ કરનારા સંગીતના સ્વરો નીકળતા હોય તોય તેમાં ચિત્તને આકર્ષણ ન થાય, તેના તરફ વૃત્તિ પણ ન જાય અને સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું થઈ જાય, તેના સંસ્કાર સરખા પણ અંતર પર ન દેખાય ત્યારે તે શબ્દનો વિરાગ કહેવાય. અને એ જ સાચી બધિરતા છે. લલનાના મંજુલ સ્પર્શથી જ્યાં શરીરનું રોમ સરખુંય ઊભું ન થાય, જરાય વિહ્વલતાનો અનુભવ ન થાય અને ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓ સ્થિર રહી જાય, ત્યારે તે સ્પર્શનો વિરાગ કહેવાય. ગમે તેવી મધુર માદક પરિમલ આવતી હોય તોય તેમાં જરા સરખી પણ આસક્તિ ન થાય, તે પરિમલ સારી છે કે માઠી તેના ભેદનો વિકાર સરખો પણ મનને જ્યારે ચલિત ન કરે ત્યારે તે ગંધનો વિરાગ કહેવાય. આમ શરીરે સશક્ત હોવા છતાંય અને બધાય વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અને જ્ઞાન જાગ્રત હોવા છતાંય તે વિષયો પરત્વે જેણે વિવેકયુક્ત વૈરાગ્ય સ્થિર કર્યો છે તે જ ખરો વૈરાગ્યવાન છે. તેનું જ અસિધાર વૈરાગ્યનું વ્રત સફળ થાય. એ વૈરાગ્યના મૂળમાં આસક્તિનો અભાવ રહેલો છે. એ આસક્તિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ સાધીને જ સાચો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જ્યારે જ્યારે એ વિષયોનું સેવન કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે અનાસક્તભાવે દેહના નિર્વાહ પૂરતા તત્પૂરતા વિષયોપભોગ કરવાથી એ વૈરાગ્યમાં ઓછું-વધતું થતું નથી. તેમાં પણ આહાર શરીરનિર્વાહ પૂરતો જ હોય અને તે પણ સાત્ત્વિક જ હોય. "સત્ત્વશુદ્ધિ અર્થે અન્નશુદ્ધિ આવશ્યક છે." એ સિદ્ધાંતનું યથાસ્થિત પાલન થાય તો એ આહારમાં

પ્રમાદ થવાનો સંભવ નથી. વસ્ત્રપરિધાન લોકમયોદા પુરતું જ હોય અને તે પણ સાત્ત્વિક જ હોય. કામિની અને કાંચનની ગુલામીનો નિઃશેષ ત્યાગ જ હોય. શબ્દ શ્રવણ કરવાના હોય તો તે પ્રભુના નામના જ હોય. એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા શબ્દોનું શ્રવણ કરતાં કાનમાં ડૂંચા મારવા. ના, તે શબ્દો સંભળાય તો ખરા જ, પણ તેના સંસ્કારો અંતર પર ન પડે તેની જ કાળજી રાખવી જરૂરની. બોલવું તો પડે જ પણ અર્થ વિનાનું અને જરૂર વિનાનું ભાષણ ન થાય તેની કાળજી રાખવી જરૂરની છે. સુગંધ તો પ્રભુએ સર્જેલાં પુષ્પોની જ લેવાય. બીજો પરિમલ અનાયાસે ઘ્રાણને આવી મળે તેમાં આસક્તિ ન રહે. અને એ રીતે જે જે વિષયોની ભોગ ભોગવવાનો આવી મળે તે મર્યાદિત અને સાત્ત્વિક જ હોય. સાત્ત્વિક વૃત્તિ સાથે જ તેનો અનાસક્ત ભાવે ભોગ કરવાનો હોય. ત્યારે જ વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ દ્રઢ થાય. વિષયોના ઉપભોગમાં સાધકે વિવેકપુરઃસર ત્યાગવૃત્તિ સાધવાની પણ જરૂર છે. જ્યારે વૈરાગ્ય શરૂ થાય અને દ્રઢ થાય છે ત્યારે વૃત્તિઓ વિષયો તરફ આકર્ષાતી નથી. અને તેથી ત્યાગ સહસા સધાય છે. ત્યાગ અને રાગ એ ઉભય વૃત્તિઓનાં જ પરિણામ છે. જ્યાં સુધી આસક્તિ છે ત્યાં સુધી જ વિષયોમાં રાગ હોવાના કારણે ત્યાગની ભાવના જાગ્રત થતી નથી. વૈરાગ્ય જાગ્રત થાય છે ત્યારે આસક્તિ પણ સહસા અદેશ્ય થતી જાય છે અને એવો અનુભવ પણ થાય છે. તેથી ત્યાગ આપોઆપ જ સધાય છે. વૈરાગ્યવૃત્તિ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આ રીતે સહાયક બને છે. વૈરાગ્ય જેટલો દૃઢ અને પરિપક્વ, તેટલો જ ધ્યાનનો અભ્યાસ સહેલો ને પરિણામદાયી બને છે.

બીજું સાધન છે “નાદાનુસંધાન.” પ્રણવ એટલે “ૐ”કાર. પરમતત્ત્વનું એ વૈદિક પ્રતીક છે. અક્ષરની આરાધનામાં નિરાકાર બ્રહ્મને સ્થાને એ પ્રતીકનું ધ્યાન શાસ્ત્રોએ સૂચવ્યું છે. એ ૐકારમાં ‘અકાર,’ ‘ઉ’કાર અને ‘મ’કારનો સમાવેશ થાય છે. તદુપરાંત “અર્ધમાત્રા” અને “બિંદુ”નો પણ એ ૐકારને પૂર્ણસ્વરૂપ આપવાને તેમાં સમાવેશ કરેલો છે.

“અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ”

એ શ્રી ભગવાનના વચનાનુસાર પ્રણવનો પ્રથમ અક્ષર “અ” એ પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે અથવા એ પરમતત્ત્વ જ છે. “અ” એ સંપૂર્ણ છે અને તેથી સ્વરોમાં પણ એનું અગ્રસ્થાન છે. વ્યંજન અપૂર્ણ છે, અપૂર્ણને પૂર્ણ બનાવવાને પૂર્ણસ્વરૂપ ‘અ’ની આવશ્યકતા છે, જેમ એકલા વિનાનાં બધાંય મીઠાંની કશી જ કિંમત નથી તેમ ‘અ’ વિનાનાં વ્યંજન પણ નિરર્થક છે. તેથી જ ‘અ’કારરૂપી પરમતત્ત્વ સંપૂર્ણ છે. તેની સહાયતા-આધારથી જ વ્યંજનસ્વરૂપ જગત સંપૂર્ણ છે.

અક્ષરમાત્ર નાદાત્મક છે. પ્રણવનો પણ નાદ છે અને તે નાદ આકાશના ‘શબ્દ’ ગુણ કિંવા તન્માત્રાનો ધોતક છે. આકાશની ઉત્પત્તિ

પહેલાં તન્માત્રરૂપે એ શબ્દ સર્જાયો અને તેને વસવા માટે આકાશનું નિર્માણ થયું. એ રીતે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આદિ તન્માત્રાઓથી વિમુક્ત છે. તે પરમતત્ત્વના સકલ્પના પરિણામે અથવા ઈક્ષણના પરિણામે પ્રથમ એ નાદની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહીએ તો અયોગ્ય નથી. ચિત્તની ચંચળતાને કેન્દ્રિત કરવાનાં અનેક સાધનો છે, તેમાં એ 'નાદાનુસંધાન'નો પણ એક સાધન તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આકાશ જેમ અંદર અને બહાર વ્યાપક છે તેમ શબ્દ પણ સર્વત્ર વ્યાપક છે. વૈષ્ણવી દ્વારા વ્યક્ત થતા શબ્દો એ એ જ 'નાદ' અથવા 'શબ્દ'નાં સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. શબ્દ તો સૂક્ષ્મ છે. એ નાદનું ચિત્ત સાથે અનુસંધાન કરીને તેમાં પરમતત્ત્વનો બોધ કરવો એ જ નાદાનુસંધાન છે. નિરાકાર બ્રહ્મના ઉપાસકો પ્રજ્ઞવના એ નાદની ઉપાસના કરીને તેમાં ચિત્તનો લય કરે છે અને તે દ્વારા પણ બ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે. એના પ્રકારો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા છે. અહીં શ્રી અવધૂતે એ નાદાનુસંધાનની વાત કહી છે. એ નાદમાં તાદાત્મ્ય કેળવવું એ સહેલું નથી. દેહનાં દસ દ્વારો છે. તેમાં કર્ણ એ નાદનો ગ્રાહક છે. શબ્દ શ્રવણ કરવાને કર્ણ સિવાય બીજી ઈન્દ્રિય નથી. બાહ્યનાદમાં બ્રહ્મનાદ અથવા નાદાનુસંધાન થઈ શકતું નથી, કારણ કે એ તો નાદનું સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. અંતરમાં એક પ્રકારનો જે અખંડ અનાહત નાદ નીકળે છે તેનું અનુસંધાન કરવાથી, તે નાદમાં ચિત્તની વૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરીને ત્યાં જ એકાગ્ર થવાથી, એ નાદાનુસંધાન સિદ્ધ થાય છે.

“મનોલય કે ચિત્તલયના જે અનેક પ્રકારો શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે તે સર્વમાં નાદાનુસંધાન શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રમાણમાં સરળ પણ છે. હંસોપનિષદ વગેરે યૌગિક ઉપનિષદોમાં એનું સુદર વર્ણન કરેલું છે. શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના યોગતારાવલિ નામક સ્તોત્રમાં એની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. આચાર્યશ્રી કહે છે :

નાદાનુસંધાન નમોઽસ્તુ તુમ્યં

ત્વાં સાધનં તત્ત્વપદસ્ય જાને

મવલ્લસાદાત્પવનેન સાકં

વિલીયતે વિષ્ણુપદે મનો મે ॥

“હે નાદાનુસંધાન”, તને નમસ્કાર હો ! પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે તું જ સાધન છે. તારી કૃપાથી મારું મન પ્રાણ સાથે સર્વવ્યાપી એવા પરમતત્ત્વમાં લીન થાય છે.”

પ્રાણાયામથી નાડીશુદ્ધિ થઈ, પ્રાણાયાનની એકતા થઈ એ પ્રાણ સુષુપ્ત્ય માર્ગે ઉપર ચઢવા માટે છે, ત્યારે અંતરમાં એ નાદ સંભળાવા લાગે છે. મૂલબંધથી-મૂલાધારથી અપાનનું ઉત્થાન થઈ, ઊર્ધ્વગતિએ સ્વાધિષ્ઠાનનો ભેદ થતાં, મણિપુર સ્ત્રમાં પ્રાણાયાનની એકતા થાય છે. અને ત્યાંથી ઊર્ધ્વગતિએ જ્યારે પ્રાણનો એ એકત્રિત પ્રવાહ હૃદયના

અનાહતચક્રમાં આવે છે ત્યારે એ નાદ સ્પષ્ટ થતો જાય છે. કોઈ પણ જાતના આઘાત વગર શ્વાસોચ્છ્વાસની સ્વાભાવિક ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી એને અનાહત કહે છે. એ નાદના સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર એવા કંઈ સાત, કંઈ દસ એમ અનેકવિધ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. જેમ જેમ એની સાથે વૃત્તિનું તાદાત્મ્ય વધતું જાય છે તેમતેમ મનોભવ થતો જાય છે. અને છેવટે જ્યારે બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પ્રાણ સ્થિર થઈ ઊંકારનો વાદળાંના સળવળાટ જેવો મેઘનાદ-શંખધ્વનિ સ્પષ્ટ સંભળાય છે ત્યારે, હરણ જેમ નાદલુભ્ય થઈ આત્મસમર્પણ કરે છે તેમ, મનોવૃત્તિ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ બનતી છેવટે એ ઊંકારના બ્રહ્મનાદમાં તદન લીન થાય છે. અને તેની સાથે વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જીવ શિવ સાથે એકતા પામી એની ભ્રમણ પરંપરા દૂર થાય છે.

આમાં લાંબા કડાકૂટાની જરૂર નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ શ્વાસ અંદર લેતાં “સઃ” અને બહાર નીકળતાં “હમ્” એવો અવાજ થાય છે. એ બે એકત્ર થતાં “સોઠહમ્” બને છે. આ “સોઠહમ્”ના સ્વાભાવિક મંત્રને જ અજપા ગાયત્રી કે જપ કહે છે. એનો સરળ અર્થ એ પરમતત્ત્વ હું છું, એવો થાય છે. સાધક સ્વસ્તિકાદિ કોઈ પણ સરળ આસન પર બેસી “ધાણ્મુખી મુદ્રા” સાધી, થોડા દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ ખેંચી અર્થ તરફ ધ્યાન આપી, આ અજપા ગાયત્રી કે હંસમંત્રનો જપ કરે તો ધીમેધીમે વૃત્તિ એકાગ્ર થવા માંડે છે અને પ્રાણની ગતિ અનાયાસે જ સૂક્ષ્મ થઈ ઊર્ધ્વ થાય છે. ને ઉપર કહ્યું તેમ અનાહત ચક્રમાં સ્થિર થવા માંડતાં જ, સાધકના દક્ષિણ કર્ણમાં એ અંતરનાદ સ્પષ્ટપણે સંભળાવા લાગે છે. એ અનાહત ચક્રની પાસે જ મનશ્ચક્ર છે જેમાં રહી એ જીવને દશદિશ ભભાવે છે. તેથી જ પ્રાણ અનાહતમાં સ્થિર થતાં જ મન તેની સાથે ભળે છે, લીન થવા માંડે છે અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ થતાં બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પહોંચતાં ત્યાંના ઊંકાર શંખધ્વનિમાં તદન લીન થાય છે. હંસોપનિષદમાં કહ્યું છે કે :

अस्य इव जप कोटया नादमनुभवति ॥

“આ જ “સોઠહમ્”ના કરોડ જપ થાય કે નાદનો અનુભવ થવા લાગે છે. એના જ ચીણી, ચીણીચીણી, ઘંટા, ભેરી વગેરે દશવિધ પ્રકાર છે. કોઈક કોઈક ઠેકાણે એના વત્તાઓછા પ્રકાર અને એ સમજાવવા માટે તાસાં, નગારાં, ભ્રમરનો ગુંજારવ વગેરે ભિન્નભિન્ન ઉપમાન શબ્દો યોજવામાં આવ્યા છે. એ નાદ સાંભળતાં સાંભળતાં જેમ જેમ ચિત્તવૃત્તિ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર બનતી જાય છે તેમ તેમ બહારના ધ્વનિ કે વિષયો તરફ એની દોડપામ ઓછી થતી જાય છે. આમાંના કોઈપણ નાદમાં પણ મનની સ્થિરતા થવા લાગે તો પણ એનો વિક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે. ધીમે ધીમે અંતર્વિક્ષેપ પણ દૂર થાય છે અને મન સ્વભાનઃ ભૂલી દૂધમાં પાણી ભળી જાય તેમ, એ નાદ સૂક્ષ્મ થતો થતો પોતાના મૂળ ચિદાકાશ કે પરમતત્ત્વમાં લીન થાય છે. તેની સાથે નાદ પણ ભળી જાય છે. માટે

બધું ચિંતન કે ચેષ્ટાઓ બાજુએ મૂકી સાધકે આ અનાહત કે ઈશ્વરીનાદ સાથે જ વૃત્તિ જોડતા રહેવું, આને જ નાદની સાથે અનુસંધાન કહે છે. એ અનુસંધાનથી કાળે કરી ઉપનિષદમાં તો કહ્યું છે કે અભ્યાસની દૃઢતા હોય તો એક બે વરસમાં જ લીન થઈ જાય છે. અને જેવી રીતે પુષ્પનો મકરંદ પીતો ભમરો એની સુગંધીની સ્પુહા નથી રાખતો, તેમ સદા નાદમાં સંલગ્ન થયેલું ચિત્ત વિષ તરફ આકર્ષાતું નથી. એની વાસનાઓ શીણ થાય છે અને દોડધામ કે ચંચળતાનો આયોઆપ અંત આવે છે. વિષયોરૂપી બગીચામાં ઉન્મત્તપણે ફરતા માતેલા મનરૂપી હાથીને કાબૂમાં રાખવા નાદાનુસંધાન તીક્ષ્ણ અંકુશ જેવું છે. ચિત્તરૂપી હરણને પકડવા માટે જાળ જેવું છે અને અંતઃકરણનાં મોજાંઓને ખાળવા કિનારા જેવું છે. નાદશ્રવણની સાથે જ પરમાત્માના જ્યોતિસ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. મન ત્યાં લય પામે છે. એ જ પરમાત્માનું પરમપદ છે. એમ શબ્દના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આકાશનો પણ નાદ સાથે લય થતાં નિઃશબ્દ એક પરમતત્ત્વ પરમાત્મા જ રહે છે. જ્યાં સુધી નાદ પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી જ આકાશનો સંકલ્પ છે. મન સાથે એનો લય થતાં એક અદૈત પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મ જ રહે છે ને એની સાથે એકતા પામી સાધક મુક્ત થાય છે.

શ્રી ગુરુલીલામૃતમાં ષાણ્મુખી મુદ્રાથી નાદનું અનુસંધાન કેમ કરવું તે ટૂંકમાં, પણ સુંદર રીતે નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે.

કામક્રોધાદિક ત્યજ્જ, છોડી વિષયાધ્યાસઃ
સાધી આસન બેસવું, સદા અસંગ ઉદાસ.
બંધ કરી અંગુષ્ઠથી કર્ણાયુક્તિથી જાણ,
નેત્ર તર્જનીથી વર્ણી; નાસા તેજ પ્રમાણ.
મધ્યમાંગુલિથી કરી બંધ સુસાવધ એમ,
આનન અન્યાંગુલિ થકી; વૃત્તિ એકાગ્ર તેમ.
દક્ષિણ કર્ણે જે ધ્વનિ પ્રગટે મંદ ગભીર,
સાંભળવો સ્થિર ચિત્તથી, નિત્ય નિયમથી ધીર.
થતાં ગભરાટ નાસિકા છોડી વામ સુજાણ,
પુનઃ દબાવી એહને, શ્વાસ દક્ષિણે માન.
મંદ ગતિથી છોડવો; ફરી ફરીથી એમ
કરવું સાવધ યુક્તિથી; નાદ સૂણવો તેમ.
લક્ષ્ય સૂક્ષ્મમાં રાખવું, છોડી સ્થૂલ અવાજ,
થતાં ચિત્ત તન્મય તિહાં, વીસરે બીજાં કાજ.
પ્રગટે દશવિધ નાદ જે, ઠરે ચિત્ત જો ત્યાંધ,
મરે અન્ય વૃત્તિ અને શીઘ્ર ઉન્મનીં થાય !
થાય સમાહત એ થકી, યોગી પ્રસન્ન ચિત્ત,
એકભક્ત નિર્ભય સદા, જાણ મુક્ત નિશ્ચિત.

બાહ્યાર્થેષુ ઈન્દ્રિયે, યતાં સમાહિત એમ;
કરવા એનો ઘાત ના, કોઈ સમર્થ તેમ.
મુક્ત સ્થિતિ જેને વરે ગુરુપ્રસાદે જાણ,
ભ્રષ્ટ તેહને કો કરે ? મશક કાળ કલિ માન.

(શ્રી ગુરુલીલામૃત જ્ઞાનકાંડ અધ્યાય ૩૭ દોહરા. ૨૪ થી ૩૪)

પણ આ બોધ વિષય ગુરુગમ્ય અને સ્વાનુભવનો હોવાથી આનું
અહીં આથી વધારે ચિત્રણ અસ્થાને છે. અને તેથી જ શ્રી અવધૂતે

“ગુરુતણી સેવથી ઈશની મ્હેરથી.”

“મન તણાં મૂળ તો તેહ તોડે.”

એ પ્રમાણે કહ્યું છે :

ઉપનિષદ પણ એ જ કહે છે.

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્વયા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥

“જેને ઈશ્વર પ્રત્યે પરમ ભક્તિ છે અને તેવી જ નિષ્ઠા સદ્ગુરુ
પ્રત્યે છે તેને જ આવા ગૂઢ વિષયોનું રહસ્ય સમજાય છે. ને તેના જ
મનનાં મૂળિયાં તૂટી મનોમૂલક સંસારવૃક્ષ નાબૂદ થાય છે.

હવે એ જ જરા વિસ્તારથી જોઈએ. સંકલ્પ અવસ્થા, તર્ક અવસ્થા,
ચિંતન અવસ્થા અને અહંકાર અવસ્થા-એ ચાર અવસ્થાના એકીકરણને
'અંતઃકરણ' એવી શાઓએ સંજ્ઞા આપી છે. અંતઃકરણ કહેવાનો હેતુ
એક જ છે. ક્રિયાઓ બાહ્ય રીતે થાય છે તે બાહ્યકરણ છે, અને તે
ક્રિયાઓની પ્રેરણા અંતઃકરણમાંથી મળે છે. જ્યારે અહંકારયુક્ત તર્કવિતર્ક
થાય છે ત્યારે તે બુદ્ધિ કહેવાય છે. જ્યારે અહંકારયુક્ત ચિંતન થાય
છે ત્યારે તે ચિત્ત કહેવાય છે. એ ત્રણેમાં અહંકાર ઓતપ્રોત હોવાથી
એ અહંકારના સૂક્ષ્મ કરણને જ અંતઃકરણ કહેવામાં આવ્યું છે. સંકલ્પ,
તર્કવિતર્ક અને ચિંતનમાંથી જો અહંકાર વેગળો થઈ જાય, અવગો પડી
જાય તો સંકલ્પ, તર્કવિતર્ક કે ચિંતન થતું નથી અને તેથી અહંકારની
જડ ઉખેડવી પ્રથમ આવશ્યક છે. સંકલ્પ, તર્ક અને ચિંતન એ ત્રણ એટલે
મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત કેવળ અહંકારના બળ વડે જ બળવાન બને છે.
એ જ અહંજનિત મોહના પરિણામે મમત્વ પણ જાગ્રત થાય છે. અને
તેથી શ્રી ભગવાને અર્જુનને જ્યાં ત્યાં નિર્મમ અને નિરહંકાર થવાનો
જ બોધ આપ્યો છે. અને તેથી જ મનનું મૂળ એટલે અહંકારની જડ
ઉખેડવાનો અહીં શ્રી અવધૂતે બોધ કર્યો છે.

અહંકારયુક્ત સંકલ્પ અવસ્થા એટલે મનનું મૂળ. જેમ વૃક્ષનો નાશ
કરવાને તેને મૂળમાંથી ઉખેડવાની જરૂર છે તેમ સંકલ્પ અવસ્થામાં રહેલી
અહંતાનો પરિહાર કરવાથી નિઃસંકલ્પ અવસ્થા આપોઆપ સાધ્ય થઈ
શકે છે. અને નિઃસંકલ્પ અવસ્થા એ જ “મનનું મૂળ” તોડવાથી પ્રાપ્ત

અવધૂતી મસ્તી

ભા. - ૨

યતી અવસ્થા છે. જ્યાં સુધી સંકલ્પ અવસ્થા છે ત્યાં સુધી આસક્તિ, મમત્વ, આદિ વૃક્ષનાં ડાળપાંખડાં જેવા વિકારો પણ પ્રકુલ્લિત રહે છે. જ્યારે નિઃસંકલ્પ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ચિત્તનિરોધ પણ સ્વયં ઘઈ જ જાય છે. અને ત્યારે જીવ જીવભાવથી મુક્ત બની સ્વસ્વરૂપમાં સ્વસ્થ બને છે. જ્યારે નિઃસંકલ્પ અવસ્થા સ્થિર થાય છે ત્યારે ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે તેને કશું જ સાધન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલું જ નહીં પણ એ આત્માનંદનો ભોક્તા બને છે. એ અવસ્થા કેવળ ગુરુની સેવાના પરિણામે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને તેથી જ અહીં ઈશકૃપા, ગુરુકૃપા અને ગુરુની સેવાનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. શિષ્યનું ચિત્તહરણ કરનાર ગુરુઓ તો અનેક છે, પણ શિષ્યના ચિત્તનો સંતાપ હરણ કરનાર ગુરુ તો વિરલ જ હોય છે. તેવા ગુરુ જ શિષ્યને પોતાના જેવા બનાવે છે. આમ મનનું મૂળ તોડવાનું સામર્થ્ય આવે, મનનું મૂળ તૂટી જાય ત્યારે ગુરુ અને શિષ્યનો ભેદ પણ રહેતો નથી. અને આત્મભાવે ઉભય આત્મેક્યનો અનુભવ પણ કરે છે. એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનું કેવળ ગુરુકૃપા ઉપર નિર્ભર છે. અને તેથી જ ગુરુસેવાનો સંકેત કર્યો છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી અવધૂત કહે છે :

ઊર્મિ ઊઠે જરી બ્રહ્મસાગર મહી,
કેલાતાં કેલાતાં નષ્ટ થાયે !
વૃત્તિ ખેચરી કરી નામરૂપ વિસરી,
રંગ રંગે હરિ કો સમાએ !!

બ્રહ્મસાગરમાં જરા ઊર્મિ ઊઠે અને તે કેલાતી કેલાતી નષ્ટ થાય. અવધૂતભાષી આ એક જ પંક્તિ સર્જનના મૂળને સ્પર્શે છે. સર્જનનું મૂળ છે બ્રહ્મરૂપી સાગરમાં ઊઠેલી એક ઊર્મિ-સંકલ્પ. જેમ સાગરમાં એક નાનકડો તરંગ ઉત્પન્ન થાય અને તે કેલાતો કેલાતો ઊંચારે જઈને અટકે તેમ એ બ્રહ્મસાગરની એક નાનકડી ઊર્મિ જ આ વિરાટ સંસારનું કારણ છે. સ્થિર પાણીમાં એક નાનકડો કાંકરો નાખશો તો તે પાણીને તળિયે બેસી જશે, પણ પાણીમાં પડતાં જ ત્યાં નાનકડું વર્તુળ થશે. એ વર્તુળ એ જ તરંગ-ઊર્મિ છે. એ ઊર્મિ ધીમેધીમે વધતી જશે અને વધતી વધતી અંતે આરાને અથડાશે અને ત્યાં તે નષ્ટ થશે. પાણી પણ સ્થિર થઈ જશે અને જાણે કશું જ ન બન્યું હોય એમ લાગશે. અહીં શ્રી અવધૂતે બ્રહ્મને સાગરની ઉપમા આપી છે. એ સાગર સ્થિર છે, અચળ છે અને સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એ સ્થિર સાગરમાં ઊર્મિ ઊઠવાનો સંભવ નથી. પણ બ્રહ્મનો એ અનેક થવાનો એક નાનકડો અર્થિત્ય સંકલ્પ એ જ બ્રહ્મસાગરની એ જરાસરખી ઊર્મિ છે. એ સંકલ્પની નાનકડી કાંકરીએ સ્થિરસાગરમાં ઊર્મિને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ આપ્યો અને તેના પરિણામે, જેમ એક કાર્ય કરવાનો વિચાર આવે ત્યારે તેને પૂર્ણ કરવા

માટે અનેક વિચારો અને ક્રિયાઓ તેની પાછળ હોય છે તેમ, અનેકવિધ સર્જન થયું. જેમ સાગરમાં એક ઊર્મિ ઊઠતાં તેમાંથી બીજી અને બીજીમાંથી ત્રીજી એમ અનેક નાનીમોટી ઊર્મિઓ, ફીણ, બુદ્બુદા વગેરે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, નામરૂપાત્મક દર્શ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ અનંત બ્રહ્મસાગરમાં કોઈ અચિન્ત્ય રીતે ઉઠેલી એક નજીવી સંકલ્પઊર્મિમાંથી અનેકવિધ સૃષ્ટિ પેદા થઈ. એ મૂળ સંકલ્પમાં જ ત્રિવિધતા હતી. પ્રથમ “હું એક છું” એ સાત્ત્વિક સ્ફુરણ. બીજું પોતાના એકલવાયાપણાથી વ્યગ્રતાનું કે ન ગોઠવવાપણાનું બાન એ તમસ્ અને તે દૂર કરવા “બહુ થાઉં” એ રજસ્, એ જ ત્રિગુણાત્મિકા માયા કે પ્રકૃતિ ! અને એમાંથી જ ધીમે ધીમે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ સર્જન !! એ સંકલ્પ એટલે જ મન. અને એ મનનો વિસ્તાર એટલે જ પ્રયંડ સંસારવૃક્ષ !! અને આટલો બધો પ્રયંડ વિસ્તાર પણ એ બ્રહ્મસાગરમાં દરિયામાં ખસખસ જેટલો જ. અને તેને આવરી લેતું મન એ તો એથીયે સૂક્ષ્મ, પ્રયંડ વટવૃક્ષને પોતાની ભીતરમાં સમાવી રાખનાર એક નાનકડા બીજ જેવું જ. એ બીજનો નાશ થાય તો વૃક્ષનો નાશ થતાં વાર ન લાગે. એ સૂક્ષ્મકાય બીજ પોતાની અલ્પતા છોડી મહત્-અનંત સાથે એકરૂપ થાય, સ્વયં ભૂમા બને તો જ આ બધા માયામૃગજળના પસારાની ભ્રાંતિ દૂર થાય. જેમ સમુદ્રનો એક નાનકડો તરંગ વિશાળ થતાં એની ચતુઃસીમા સાથે એકરૂપ થઈ, એક નાનકડા વર્તુળરૂપ અલ્પકાય મટી પોતાનું સ્વાત્મ ભૂલી, અનંતકાય મહાસાગરમાં ભળી મહાસાગર રૂપ થાય છે, તેમ જ આ નાનકડો મનતરંગ ફેલાતાં પોતાની અલ્પકાયનો નાશ કરી બ્રહ્મસાગરની અનંતતા સાથે ભીડાય એટલે, પોતાનું સ્વત્વ ભૂલી સર્વાત્મતા અનુભવે અને એની માયિક સૃષ્ટિનો પણ અંત આવે. સાધન કરતાં કરતાં મનની વૃત્તિ એટલી બધી વિશાળ બનાવવાની છે કે એ પોતાની અલ્પતા મૂકી અનન્તના અનુભવે પોતાનો અલ્પ દેહ મૂકી અનંતતા સાથે એકરૂપ થાય. એટલે એના જુદા અલ્પ વ્યક્તિત્વનો અંત આવે અને એ વિભુ કે સર્વવ્યાપક બને. શ્રી ભગવાને પણ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ ધાય છે અને અંતે અવ્યક્તમાં જ તે સમાય છે એવું કહીને શ્રી અવધૂતની આ ઉક્તિનું સમર્થન કર્યું છે.

સાગરની સપાટી પર નાનાં મોટાં અનેક તરંગો-મોજાંઓ, તોફાન, કે ઝંઝાવાતો ઊઠે કે લય પામે તેની સાગરના ઊંડાણમાં કે અંતસ્થલમાં કશી જ અસર પહોંચતી નથી, તેમ જ જગતની અનેક ઘટમણ વંટોળિયાઓથી એના અધિષ્ઠાન શુદ્ધ, બુદ્ધ, બ્રહ્મસ્વરૂપમાં કશો જ વિશેષ ઊઠતો નથી. એ તો સદાય સાગરવત્ ગંભીર અને અચલપ્રતિષ્ઠ જ હોય છે. આદિઅંતમાં જલબંબાકાર એક સાગર જ છે અને વચમાં પણ તરંગાદિ દર્શ્ય દેખાવા છતાંય એ જળથી-સાગરથી ભિન્ન નથી. તેમ જ, મન આદિ વિરાટ સંસાર વચમાં ભાસમાન થવા છતાંય એના આદિ અને અંતમાં

રહેલ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મચી તાસ્વિક દૃષ્ટિએ બિન્ન નથી. અને તેથી ભાસમાન કાળમાં પણ એ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. દૃષ્ટિ કે વૃત્તિની બ્રાંતિ જ આ સર્વ આભાસિક દશ્યનું કારણ છે. અને એ કારણ દૂર થતાં દૃષ્ટિપરિવર્તન કે વૃત્તિનિવાસ થતાં જ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ રહે છે-સ્વયં ભાસે છે. એટલે જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું કે :

“બ્રહ્મ સાગરમાં ઉઠેલો સંકલ્પરૂપી એ નાનકડો તરંગ ફેલાતાં ફેલાતાં અનન્ત બ્રહ્મસાગરના કિનારા કે પરીઘ સાથે એકરૂપ થતાં જ એનું બિન્ન અસ્તિત્વ રહેતું નથી.”

આટલી એક જ પંક્તિનો વિચાર કરવા બેસીએ તો ઘણું કહેવાય. સર્જનના વિકાસનો, સર્જનના આદિ, મધ્ય અને અંતનો ઇતિહાસ જાણે શ્રી અવધૂતે આ એક જ પંક્તિમાં કહ્યો હોય એવું લાગે છે. પણ એ ઇતિહાસનું સ્વતંત્ર પુસ્તક થઈ શકે એટલો લાંબો એ ઇતિહાસ છે. સંતોના સંકેતાત્મક સૂત્રોમાં ભારોભાર તત્ત્વજ્ઞાન ભર્યું છે, એ વાતની અહીં પ્રતીતિ થાય છે.

પરમતત્ત્વ વિશ્વનો આત્મા છે, વિશ્વનો આધાર છે અને તેથી તેને વિશ્વાધાર, વિશ્વાત્મા કહેવામાં આવ્યું છે. એ પરમતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપક છે અને તેથી તે સર્વવ્યાપક કહેવામાં આવ્યું છે. એ પરમતત્ત્વ નામ, રૂપ અને આકારમાં તેમજ તે વિના પણ સર્વવ્યાપક છે. તે મારામાં, તમારામાં અને સર્વમાં છે. તેની શક્તિ, સત્તા અને સ્ફુરણાથી જ પ્રાણીની સ્થિતિ છે. જો એમ છે તો પરમતત્ત્વના એક નાનકડા સંકલ્પમાંથી વિરાટનું સર્જન થયું તેમ આપણા સંકલ્પનું એવું પરિણામ કેમ નથી આવતું, એ એક પ્રશ્ન છે. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. માનવી માયાનો દાસ છે. પરમાત્મા માયાનો પતિ છે. માનવી ગુણને આધીન છે, પરમાત્મા ગુણાતીત છે. માનવી કર્મના ફળમાં આસક્ત છે, પરમતત્ત્વ કર્મના ફળથી નિસ્પૃહ છે. માનવી અહંતા અને મમતાનો ગુલામ છે. અહંતા અને મમતા પરમતત્ત્વને સ્પર્શ કરી શક્તાં નથી અને તેથી પરમતત્ત્વનો સંકલ્પ અમોઘ છે. માનવીનો સંકલ્પ અલ્પફળ છે, અને તેથી માનવીના કર્યા કોઈ પણ સંકલ્પનું ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી. “એ મારો સંકલ્પ છે” એવી સંકુચિત માનવદૃષ્ટિ સંકલ્પને મર્યાદિત બનાવે છે, પણ એ જ સંકલ્પ જો પરમાત્માનો સંકલ્પ છે એવી બુદ્ધિ સ્થિર થાય તો માનવીનો પણ એ જ નાનકડો સંકલ્પ વિરાટ બ્રહ્મનો સંકલ્પ બનીને તેને વિરાટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે એ અમર્યાદ સંકલ્પ સમગ્ર વિશ્વને આવરી લે છે, બ્રહ્મના જેટલો જ સર્વવ્યાપક બને છે અને તેનું પરિણામ પણ આવ્યા વિના રહેતું નથી. એ માનવસંકલ્પને બ્રહ્મનો સંકલ્પ બનાવવાને તેમાં રહેલી અહંતા અને મમતાનું માનવીએ વિસર્જન કરવું ધટે. અને ત્યારે પ્રભુના સંકલ્પની સિદ્ધિની કાળજી પ્રભુને રહે. જ્યારે એવા વિરાટ સંકલ્પ કરવાની

અને તે પ્રભુના ચરણમાં અર્પણ કરવાની મનને ટેવ પડે છે ત્યારે વિરાટસંકલ્પના પરિણામથી મનને ક્ષોભ થતો નથી. આગળ કહ્યું તેમ સાગરમાં નાનકડો તરંગ ઉત્પન્ન થઈને અંતે આરે આવી અદૃશ્ય થાય છે તેમ મનનો એવો વિરાટસંકલ્પ પણ તેનું ગમે તેવું પરિણામ આપીને સમાઈ જાય છે. જ્યારે એ સ્થિતિ સર્જાય છે ત્યારે એવા સંકલ્પ વારે વારે ઊઠતા પણ નથી અને બ્રહ્મના જેવી જ નિઃસંકલ્પ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પરમતત્ત્વને સંકલ્પ જેવું કશું જ નથી. નિઃસંકલ્પ સત્ત્વસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સંકલ્પની સ્ફુરણા પણ કલ્પનાતીત છે. શ્રી અવધૂતે એક વખત કહ્યું : પાણી ઠરી જાય છે તેને આપણે બરફ કહીએ છીએ. પાણીની અવસ્થા હોય ત્યારે તરંગ થાય છે, પણ બરફમાં તરંગ થવાનો સંભવ નથી. એ બરફના ચોસલા ઉપર ગરમીને લીધે થોડું પાણી ભેગું થાય અને તેને વાયુનો સ્પર્શ થાય ત્યારે તરંગ ઉત્પન્ન થાય તેમ એ બ્રહ્મસાગરમાં પણ કોઈક વખત કોઈ અર્થિત્ય રીતે સાધારણ નહીં જેવો સંકલ્પનો ઝકોરો આવી જાય અને આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં જ પોતાની એ મૂળ અનન્તતામાં અદૃશ્ય થઈ જાય. બ્રહ્મનો સંકલ્પ સંકલ્પને કારણે જ હોતો નથી, પણ સ્વભાવિક હોવાથી તેમાં અહંતા કે મમતાનો અભાવ હોય છે અને તેથી તેના પરિણામની કાળજી બ્રહ્મને થતી નથી. અને તેથી જેમ નિર્જન અરણ્યમાં આપણે શબ્દોચ્ચાર કરીએ તે પ્રતિઘોષ સાથે અરણ્યમાં જ સમાઈ જાય છે તેમ, એ બ્રહ્મનો સંકલ્પ પણ અંતે બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે. સંકલ્પની પાછળ જ્યારે વૃત્તિનું બળ હોય, તેની સિદ્ધિ અર્થે પુરુષાર્થ કરવામાં મમત્વ હોય અને તેના કારણે જ્યારે તે સંકલ્પનું ચિંતન થાય, પરિણામની લાલસા હોય, ત્યારે જ તે સુખદુઃખરૂપી વિકારો ઉત્પન્ન કરી શકે. અને તેથી જ માનવનો સંકલ્પ માનવનો મટી વિરાટનો બની જાય ત્યારે તેના પરિણામથી માનવીને કલ્પેશ કે આનંદ થતો નથી. નિસ્પૃહ વૃત્તિ સ્થિર થાય છે.

પણ એ બને ક્યારે ? શ્રી અવધૂતે કહ્યું :

“વૃત્તિ ખેંચરી કરી નામ રૂપ વિસરી”

ચિત્તની વિચાર અવસ્થા એટલે વૃત્તિ. વૃત્તિ એ ચિત્તનો-મનનો વ્યાપાર છે. જ્યાં સુધી મનનો એ વ્યાપાર ધંભી ન જાય ત્યાં સુધી વૃત્તિ નિરાલંબ-ખેંચરી થઈ શકતી નથી. વૃત્તિઓ પણ આગંતુક છે. સમુદ્રમાં જેમ તરંગો આવે છે અને સમાઈ જાય છે, તેમ ચિત્તમાં પણ ભરતી અને ઓટ સમી વૃત્તિઓ પણ આવે છે અને સમાઈ જાય છે. એક જ વૃત્તિ ચિરકાળ રહેતી નથી. એ વૃત્તિઓનો આધાર મુખ્યત્વે ગુણને આભારી છે. અને સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી એ વૃત્તિઓ મનુષ્યના સ્વભાવને ઘેરી રાખે છે. સત્ત્વગુણનો પ્રભાવ જ્યારે પ્રબળ હોય છે ત્યારે મન સત્ત્વગુણના કાળૂમાં આવીને તેને વશવર્તી રહે છે. જ્યારે મનના સંકલ્પો